

Historia Slavorum Occidentis
2022, R. 12, nr 3 (34)
ISSN 2084-1213
DOI: 10.15804/hso220306

ADAM ŚWIĄTEK (KRAKÓW)

ORCID: 0000-0003-4256-3496

Dziewiętnastowieczna historia Czechów w świetle ukraińskiej historiografii minionego trzydziestolecia (1991–2020)¹

Słowa kluczowe: historiografia; Czesi; Ukraina; XIX wiek

Keywords: historiography; Czechs; Ukraine; 19th century

Abstract: The article is an attempt to describe the achievements of contemporary Ukrainian historiography on the 19th century history of the Czechs and Czechia. The author analyzed syntheses, monographs and journal articles published in Ukraine in 1991–2020. In particular, three directions of research conducted in Ukraine were noticed: the Czech-Ukrainian intellectual, educational and cultural contacts in the Habsburg Monarchy, the Czech minority and its elites in the Ukrainian lands in the Russian Empire, and the history of the Czech lands in general.

Polskie badania nad historią Czech mają długą tradycję, sięgającą co najmniej początków XX w. Zwłaszcza w ostatnich trzech dekadach badania nad historią południowo-zachodniego sąsiada Polski wzrosły znacząco, a na polskim rynku wydawniczym ukazało się wiele prac poświęconych różnym okresom z historii Czech, w tym zwłaszcza na temat XX w. O wieku XIX, gdy galicyjskim i cieszyńskim Polakom

¹ Tekst powstał w ramach projektu OPUS 13, finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki w Krakowie, pt. „Pomiędzy dwoma zjazdami w Pradze. Związki między Słowianami w Europie Środkowej i Południowo-Wschodniej w latach 1848–1908” (2017/25/B/HS3/00240, kierownik: prof. dr hab. Antoni Cetnarowicz).

przyszło mieszkać i współdzielić problemy ze swoimi sąsiadami w ramach wieloetnicznej monarchii Habsburgów, pisano o wiele mniej, za to aż kilkakrotnie podejmowano refleksję już nie tyle nad samą historią Czechów i ich stosunków z Polakami, ile nad historią historiografii dotyczącej tychże relacji². Wystarczy wspomnieć trzy przykłady. W 2009 r. w Pradze ukazała się monografia zbiorowa dotycząca stanu *Czeskiej polonistyki i polskiej bohemistyki na przełomie stuleci*. W tomie tym Jaroslav Valenta postarał się scharakteryzować badania na temat stosunków polsko-czeskich w XIX w.³, a Piotr M. Majewski skupił się na polskiej historiografii dotyczącej dziejów Czech i Czechosłowacji w minionych dwu stuleciach⁴. Zaledwie dwa lata później ukazał się pierwszy numer czasopisma „Historia Slavorum Occidentis”, w całości poświęcony historiografii Czech i Polski. Nie zabrakło w nim również rozważań na temat polskiego stanu badań nad dziejami Czech i czeskiego narodu w wieku XIX. Rekonesansu historiografii polskiej dotyczącej południowo-zachodniego sąsiada Polaków w *la belle époque* dokonał wówczas Stanisław Pijaj⁵, a Andrzej Essen podsumował polskie badania po 2000 r. nad relacjami polsko-czeskimi od zarania dziejów do współczesności⁶. W tomie nie brakło też tekstów czeskich uczonych. Miloš Řezník starał się pokazać różne perspektywy w polskim i czeskim dziejopisarstwie na temat XIX w.⁷, a Roman Baron próbował odpowiedzieć na pytanie, czy historiografie w Czechach i Polsce ukazują stosunki polsko-czeskie „dobrze czy źle”⁸. Badacz ten rozpatrywał zagadnienie relacji polsko-czeskich w XIX w.

² Jedną z pierwszych prób usystematyzowania polskiego stanu badań na relacjami polsko-czeskimi i polsko-słowackimi dokonał przed ponad pół wiekiem Józef Chlebowczyk (*Powojenny dorobek historiografii polskiej w zakresie stosunków polsko-czeskich i słowackich w XIX–XX wieku (do r. 1945)*, Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka 16 (1961), nr 1, s. 22–42.

³ J. Valenta, *Dorobek w zakresie stosunków polsko-czeskich w XIX–XX w.*, [w:] *Česká polonistika a polská bohemistika na přelomu století / Czeska polonistika i polska bohemistika na przełomie stuleci*, red. M. Borák, R. Gładkiewicz, Praha 2009, s. 103–129.

⁴ P.M. Majewski, *Historiografia polska na temat dziejów Czech i Czechosłowacji w XIX i XX wieku*, [w:] *Česká polonistika*, s. 131–156.

⁵ S. Pijaj, *Problematyka czeska w badaniach polskich historyków XIX wieku. Stan obecny i perspektywy*, *Historia Slavorum Occidentis* 1 (2011), nr 1, s. 135–148.

⁶ A. Essen, *Stosunki polsko-czeskie (czeskosłowackie) w historiografii polskiej po 2000 roku*, *Historia Slavorum Occidentis* 1 (2011), nr 1, s. 187–199.

⁷ M. Řezník, *Devatenácté století a české a polské dějepisectví – rozdílné perspektivy bez sporných témat?*, *Historia Slavorum Occidentis* 1 (2011), nr 1, s. 164–181.

⁸ R. Baron, *Dobrze czy źle? Stan badań nad dziejami stosunków czesko-polskich w XIX wieku*, *Historia Slavorum Occidentis* 1 (2011), nr 1, s. 149–163.

w historiografiach polskiej i czeskiej także w innych publikacjach⁹. Wreszcie w latach 2014 i 2016 r. ukazały się dwa monumentalne tomy (w języku czeskim i polskim) poświęcone czeskim badaniom, w tym historycznym, nad Polską¹⁰.

Warto wspomnieć, że również czeska ukrainistyka doczekała się już opracowania, choć tylko w odniesieniu do okresu lat 90. XX w. W 2001 r. ukazał się 27. tom serii *Slovanské historické studie* w całości poświęcony ówczesnemu stanowi historiografii czeskiej na temat innych narodów europejskich. W zbiorze znalazł się m.in. komentarz ukraińskiego uczonego pracującego w Czechach, Bohdana Zilyńskiego (Ziłyńskiego), na temat stanu rozwoju czeskiej ukrainistyki¹¹ oraz Emila Voráčka o badaniach nad historią narodów wschodnioeuropejskich¹². Badacz ten ponadto zestawił i opracował dorobek ówczesnej historiografii czeskiej na temat Rosji, Ukrainy, Białorusi i Związku Sowieckiego¹³. Niewątpliwie warto byłoby obecnie te badania zaktualizować o kolejne dwudziestolecie.

W kontekście przeprowadzonego w ostatnich latach z powodzeniem rekonesansu polskiej i czeskiej historiografii dotyczącej Czechów i Polaków oraz ich wzajemnych relacji w wieku XIX, a także czeskich badań nad historią Ukrainy, warto zadać pytanie, jak na dzieje Czech zapatruje się historiografia ukraińska. Powodów tłumaczących taką potrzebę jest co najmniej kilka. Po pierwsze, galicyjscy Rusini współdzielili w pewnym zakresie los Czechów w monarchii habsburskiej. Oba narody znajdowały się bowiem w sytuacji podporządkowania w stosunku do swoich sąsiadów (Czeši

⁹ Tenże, *Między Polską i Czechami. W optyce historyka z Brna*, Toruń 2009, s. 91–113; tenże, *Ambasadorowie wzajemnego zrozumienia. Niedocenieni twórcy pomostów między polską i czeską kulturą (XIX–XXI w.)*. *Studia i szkice*, Toruń 2013, s. 229–243.

¹⁰ Tenże, R. Madecki, *Česká polonistická studia. Tradice a současnost (filologie, historie, politologie, právo)*, Praha 2014; R. Baron, R. Madecki, J. Malicki [et al.], *Czeskie badania nad Polską w kontekście Europy Środkowej i Wschodniej*, Praga 2016.

¹¹ B. Zilynskyj, *Česká ukrajnistika v historické produkci devadesátých let*, [w:] *Východoevropská studia v České republice 1990–2000. Historie, I: Stav, výsledky a perspektivy východoevropských studií v České republice 1990–2000, II: Bibliografie*, uspoř. M. Šesták, R. Vlček, Praha 2001, s. 93–94.

¹² E. Voráček, *Česká historická produkce let 1990–2000 k dějinám Ruska, Ukrajiny, Běloruska a Sovětského svazu*, [w:] *Východoevropská studia v České republice*, s. 89–92.

¹³ Tenże, *Česká historická produkce let 1990–2000 k dějinám Ruska, Ukrajiny, Běloruska a Sovětského svazu [Bibliografie]*, [w:] *Východoevropská studia v České republice*, s. 183–224; E. Voráček, *Czech Historiography of Russian, Byelorussian and Ukrainian History After November 1989: Difficulties and Political Context*, Наукові праці Історичного факультету Запорізького державного університету 16 (2002), s. 285–299.

przez dekady próbowali wydostać się spod dominacji austriackich Niemców, Rusini zaś rywalizowali z silniejszymi wówczas ekonomicznie, politycznie i kulturalnie Polakami). Po drugie, niektórzy przedstawiciele ruskiej (później zwanej ukraińską) inteligencji utrzymywali kontakty naukowe, literackie, w końcu zaś polityczne ze światem czeskich elit. Tradycję tych kontaktów przypieczętowały niewątpliwie wydarzenia już dwudziestowieczne, gdy po pierwszej wojnie światowej, a zwłaszcza po upadku obu państw ukraińskich (Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej oraz Ukraińskiej Republiki Ludowej) ziemie czeskie (czeskosłowackie) stały się „drugim domem” dla wielu ukraińskich uchodźców i emigrantów. Po trzecie, Czesi zasiedlali w XIX w. ziemie ukraińskie znajdujące się w granicach Imperium Rosyjskiego (w tym dawne polskie Ziemie Zabrane), co więcej czescy uczeni odgrywali też pewną rolę na rosyjskich uniwersytetach na Ukrainie: w Kijowie, Charkowie i Odessie.

Te i inne czynniki powodują, że warto podjąć się zapoznania z polami badawczymi, będącymi obiektem zainteresowania ukraińskich historyków (a także przedstawicieli innych dziedzin humanistyki, zwłaszcza sławistów) piszących o Czechach w długim XIX w. Niniejszemu artykułowi przyświeca przekonanie, że rezultaty badań bohemistycznych podejmowanych na ukraińskich uniwersytetach mogą z racji odmiennej perspektywy stanowić dla polskich uczonych interesujące dopełnienie w postrzeganiu losów południowo-zachodnich sąsiadów Polaków w XIX stuleciu.

W pracy przyjęto jako dolną cezurę rok 1991, wyznacza on bowiem początek niezależności Ukrainy, a co za tym idzie wyzwolenie się ukraińskiej historiografii spod komunistycznej cenzury. Zmieniły się wówczas stymulatory prowadzonych badań, jak i zniknęły ich ograniczenia. W analizowanym okresie w porównaniu do okresu sowieckiego zauważalne są zmiany przede wszystkim na polu treści, choć także metodologii. Należy też zwrócić uwagę na stopniowo powiększający się wzrost zainteresowania dziewiętnastowiecznymi losami Słowian zachodnich ze strony ukraińskich historyków. Widoczny on jest w szybkim pojawianiu się coraz to nowych tytułów czasopism o tematyce słowiańskiej. O ile w czasach komunistycznych w Ukrainie Sowieckiej to głównie lwowskie „Problemy słowjanoznawstwa” („Проблеми слов’янознавства”)¹⁴ publikowały teksty dotyczące historii, literatury i języków słowiańskich, o tyle aktualnie możemy mówić o co najmniej kilku czasopismach poruszających tego typu zagadnienia. Można tu wymienić m.in. wyda-

¹⁴ Czasopismo założono w 1970 r. Przez pierwsze cztery lata ukazywało się pod nazwą „Ukrajinske słowjanoznawstwo” („Українське слов’янознавство”). Do 2020 r. wydano łącznie 69 tomów periodyku (często dwa numery rocznie).

wane w Kijowie „Słowjański swit” („Слов’янський світ”) i „Słowjański obrji” („Слов’янські обрії”); rówieński „Słowjański wisnyk” („Слов’янський вісник”), odeski „Słowjański zbirnyk” („Слов’янський збірник”) czy charkowski „Schid/Zachid” („Схід/Захід”). Tematyka słowiańska jest szerzej obecna także na łamach kijowskiego czasopisma „Miżnarodni zwjazky Ukrainy. Naukowi poszuky i znachidky” („Міжнародні зв’язки України: наукові пошуки і знахідки”) i sporadycznie pojawia się też w wielu innych ukraińskich czasopismach historycznych, zwłaszcza uniwersyteckich oraz wydawanych przez Narodową Akademię Nauk Ukrainy. Należy choćby zwrócić uwagę na periodyk „Istorycznyj časopys z bohemystryky i słowakistyky” („Історичний часопис з богемістики і словакістики”) wydawany przez Centrum Badań Historycznych z Bohemystryki i Słowacystryki działające na Uzhorodzkim Uniwersytecie Narodowym.

Do zwiększenia zainteresowania Słowiańszczyzną w Ukrainie przyczynia się również instytucjonalny rozwój nauki. Mowa tu zarówno o akademickich jednostkach o sławistycznym charakterze, jak i o organizowanych cyklicznie i okazjonalnie konferencjach, sesjach i seminariach. Najważniejszym forum wymiany badań sławistycznych jest organizowany co roku Miżnarodnyj sławistycznyj kolokwium (Міжнародний славістичний колоквиум)¹⁵.

Próbując dokonać zarysowania najważniejszych osiągnięć ukraińskiej nauki w zakresie dziewiętnastowiecznej historii Czechów, opisanie dorobku uczonych, którzy koncentrują się na tej tematyce, usystematyzowania ich prac i wskazania najważniejszych trendów prowadzonych w Ukrainie badań, przeprowadzono kwerendę w wybranych periodykach ukraińskich oraz dokonano przeglądu ważniejszych, zdaniem autora, monografii i prac zbiorowych dotyczących problematyki zachodniosłowiańskiej. Warto tu nadmienić, że w Ukrainie o wiele rzadziej niż w Polsce publikuje się monografie, stąd dorobek ukraińskiej bohemystryki trzeba śledzić przede wszystkim w oparciu o licznie ukazujące się artykuły, czasem zresztą trudno uchwytnie w bibliotekach polskich, a nawet i ukraińskich, ze względu na nikłą dostępność wydań, w których je opublikowano¹⁶. Co więcej, pewna część tych prac ma charakter jedynie przyczynkarski albo powiela ustalenia zawarte w innych pracach. Z kolei monografie, zarówno te autorskie, jak i zwłaszcza zbiorowe (np. materiały pokonferencyjne), często pozostają poza obiegiem księgarskim i bywają nieuchwytnie w bibliotekach.

¹⁵ Programy kolejnych kolokwiów dostępne są na stronie: <https://institutes.lnu.edu.ua/slavo-nic-studies/mizhnarodnyj-slavistychnyj-kolokvium/programs/>.

¹⁶ Przykładowo biblioteki lwowskie, w których prowadzono poszukiwania materiałów do niniejszego artykułu, nie posiadają wielu wydawnictw ze środkowej Ukrainy.

W przygotowaniu niniejszego artykułu pomocne okazały się m.in. opracowania o charakterze bibliograficznym zestawiające teksty publikowane na łamach „Problemiw słowjanoznawstwa”¹⁷ i „Wisnyka Lwiwśkocho uniwersytetu. Seriji istorycznoji” (Ołeksij Winnyczenko¹⁸; Rusłan Siromśkyj¹⁹) oraz podrozdział 19.2. wydanej w 2017 r. historii Czech, w którym autorzy dokonali podsumowania ukraińskich badań bohemistycznych w niezależnej Ukrainie²⁰; w końcu zestawienia dorobku wybranych ukraińskich badaczy problematyki słowiańskiej²¹ oraz katalogi biblioteczne, repozytoria oraz strony internetowe poszczególnych czasopism.

Przeprowadzony rekonesans dorobku ukraińskiej slawistyki historycznej oraz historiografii minionych trzech dekad ma w zamyśle posłużyć jako propozycja przewodnika po ukraińskim stanie badań nad historią Czechów w wieku XIX; należy jednak zaznaczyć, że próba ta bynajmniej nie rości sobie praw do bycia kompleksowym zestawieniem wszystkich prac autorstwa ukraińskich uczonych, które ukazują dziewiętnastowieczne dzieje Czech i Czechów.

Podręczniki, syntezy, studia zbiorowe

W minionym trzydziestoleciu powstało zaledwie kilka syntez dotyczących Czech czy szerszych prac o regionie, które uwzględniały zachodnią Słowiańszczyznę. Pierwsza synteza omawiająca całościowo historię Czech i Słowacji ukazała się jesz-

¹⁷ „Українське слов'язнавство”, випуск 1–12. „Проблеми слов'язнавства”, випуск 13–50, 1970–1999. Тематичний покажчик опублікованих матеріалів, укл. М. Криль, В. Чорний, наук. ред. та передм. В. Чорний, ред. Р. Бокоч, Львів 2005; І. Стамбол, *Біографічна славістика в Україні останніх десятиліть (за матеріалами наукового збірника „Проблеми слов'язнавства”)*, Слов'янські обрії 53 (2019), № 10, s. 292–303.

¹⁸ О. Вінниченко, *Публікації у „Віснику Львівського університету. Серія історична” за 40 років (1962–2001)*, Вісник Львівського університету. Серія історична 37 (2002), № 2, s. 289–315.

¹⁹ Р. Сіромський, *Публікації у „Віснику Львівського університету. Серія історична” за 2002–2013 роки*, Вісник Львівського університету. Серія історична 50 (2014), s. 644–669.

²⁰ С. Калитко, О. Кравчук, *Богемістика в незалежній Україні*, [w:] Ю. Зінько, С. Калитко, О. Кравчук, І. Поп, *Нариси історії Чехії. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів*, Вінниця 2017, s. 345–369.

²¹ Михайло Криль. *Біобібліографічний покажчик*, ред. кол. Б. Якимович (гол.), Г. Чопик, В. Моторний, уклад. Л. Шаповал, наук. ред. Г. Чопик, Львів 2006; О. Кравчук, А. Михайлов, Ю.І. Поп як дослідник проблем історії чеських земель початку ХХ ст., *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи* 6 (2017), s. 297–305.

cze w 1999 r.²² Historia XIX w. na łamach tej, liczącej zaledwie 170 stron pracy, z konieczności zajęła niewiele miejsca. Czechy doczekały się solidnej syntezy dopiero w 2017 r. Mowa tu o wydanym w Winnicy obszernym i solidnie przygotowanym podręczniku dla studentów autorstwa Jurija Zińki, Serhija Kałytki, Ołeksandra Krawczuka i Iwana (Ivana) Popa²³. Praca ta z wszystkich dostępnych na ukraińskim rynku syntez najdokładniej omawia historię Czech, w tym dziewiętnastowieczne ich losy. Na przeszło pięćdziesięciu stronach liczącego ponad sześćset stron podręcznika wspomniano o sytuacji politycznej i ekonomicznej w Czechach, czeskim ruchu narodowym, Wiośnie Ludów, okresie neoabsolutyzmu, konflikcie czesko-niemieckim, a także o życiu kulturalnym Czechów w wieku XIX i początkach wieku XX.

Dzieje Czech znalazły pewne odbicie także w kilku obszerniejszych opracowaniach dotyczących historii i kultury całej „rodziny” słowiańskiej. W 1998 r. ukazały się równoległe dwa podręczniki dla studentów opisujące dwudziestowieczne losy Słowiańszczyzny. W Charkowie opublikowano liczący przeszło czterysta stron podręcznik o Słowiańszczyźnie pod redakcją Jewhena Puhacza²⁴, którego dwa pierwsze rozdziały ukazywały losy Czechów i Słowaków w schyłkowym okresie monarchii habsburskiej i pierwszej wojny światowej, a w Kijowie Walerij Jarowij wydał zbiór wykładów dla studentów zatytułowany *Istorija zachidnych ta piwdennyh Słowjan u XX st.*²⁵, w którym dwie „lekcje” (1. i 3.) dotyczyły politycznego i ekonomicznego położenia narodów zachodnio- i południowosłowiańskich na początku XX w., a także ich sytuacji w trakcie Wielkiej Wojny. Do wcześniejszego okresu w historii poszczególnych narodów słowiańskich Jarowij odniósł się w 2001 r., publikując wraz z zespołem uczonych pokaźny rozmiarem zbiór wykładów dotyczących Słowiańszczyzny od zarania dziejów po wiek XX²⁶. Dziewiętnastowiecznej historii Czech w okresie narodowego przebudzenia i okresu modernizacji poświęcono tam dwa wykłady („lekcje” 23–24). Do sytuacji Czechów w monarchii habsburskiej przed

²² *Коротка історія Чехії і Словаччини*, ред. П. Федорчак, Івано-Франківськ 1999.

²³ Ю. Зінько, С. Калитко, О. Кравчук, І. Поп, *Нариси історії Чехії. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів*, Вінниця 2017.

²⁴ *Історія західних та південних слов'ян. XX століття. Навчальний посібник*, ред. Є. Пугач, Харків 1998.

²⁵ В. Яровий, *Історія західних та південних слов'ян у XX ст. Курс лекцій*, Київ 1998.

²⁶ *Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.). Курс лекцій. Навчальний посібник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів*, ред. В. Яровий, Київ 2001.

pierwszą wojną światową i w jej trakcie Jarowij odniósł się także w ósmym rozdziale wydanego w 2005 r. obszernego, bo liczącego przeszło osiemset stron, podręcznika pt. *Nowitnia istorija Centralnojeuropejskich ta bałkańskich krajin XX stolittia*²⁷. Warto też wspomnieć o zbiorze wykładów Wołodymyra Połowcia, w którym autor zawarł swoje refleksje na temat Słowiańszczyzny w latach 1901–1941. Publikacja ta ukazała się w Czernihowie w 2000 r.²⁸ W Mikołajowie w 2002 r. wydano natomiast podręcznik Wołodymyra Samczuka dotyczący historii kultury Słowian południowych i zachodnich od początku ich państwowości aż do XX w.²⁹

O Czechach w wieku XIX pisano także w kontekście nie dziejów i kultury Słowiańszczyzny, a historii regionu – Europy Środkowej (czy też Środkowo-Wschodniej). W 2001 r. pod redakcją lwowskiego historyka, Łeonida Zaszkiłniaka, ukazał się podręcznik dla studentów pt. *Istorija centralno-schidnoji Jewropy*³⁰. W pracy tej starano się ukazać etapami procesy, które zachodziły w poszczególnych państwach Europy Środkowej, Południowo-Wschodniej i Wschodniej. I tak, w rozdziałach piątym i szóstym pracy znalazły się informacje o historii poszczególnych narodów w granicach Rosji, Prus (później Niemiec), Imperium Osmańskiego, państw naddunajskich i monarchii Habsburgów. Zmiany o charakterze narodowym, które zachodziły w poszczególnych regionach ukazano z perspektywy procesów modernizacji, a autorem informacji o Czechach był Mychajło Kril. W 2010 r. w Ostrogu ukazała się kolejna praca o Europie Środkowo-Wschodniej w okresie od końca XVIII do początku XXI w., tym razem autorstwa Serhija Rudki³¹, ale dziewiętnastowieczne losy Czech, Moraw i Słowacji zostały w niej potraktowane marginalnie, nie taki zresztą był cel autora.

Warto wspomnieć o monograficznych numerach czasopism oraz publikacjach zbiorowych, będących często pokłosiem konferencji naukowych poświęconych problematyce czeskiej i słowackiej. W pierwszej kolejności należy wymienić czasopismo „Chronika-2000” („Хроніка-2000”). W 1999 r. ukazały się dwa obszerne tomy tego wydawnictwa poświęcone relacjom ukraińsko-czeskim. Prócz artykułów i przedru-

²⁷ В. Яровий, *Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн ХХ століття*, Київ 2005.

²⁸ В. Половець, *Історія слов'ян (1901–1941 рр.)*. Курс лекцій, Чернігів 2000.

²⁹ В. Самчук, *Культура південних та західних слов'ян*. Навчальний посібник, Миколаїв 2002.

³⁰ *Історія Центрально-Східної Європи*. Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів, ред. Л. Зашкільняк, Львів 2001.

³¹ С. Рудько, *Історія Центрально-Східної Європи (кін. XVIII–поч. ХХІ ст.)*. Навчально-методичний посібник з курсу, Острог 2010.

ków znalazły się w nich także przekłady tekstów znanych postaci czeskiego życia intelektualnego i politycznego³². Z kolei od 2000 r. w Kijowie co parę lat odbywa się konferencja pt. *Szliachy rozwoju kultury Czech w Ukrainie*, której pokłosiem są cztery dotychczas wydane tomy publikacji zbiorowych (ostatni zawiera materiały z dwu sesji)³³. Również Użhorodzki Uniwersytet Narodowy w 2013 r. wydał tematyczny zbiór dotyczący problematyki czeskiej pt. *Użhorodski czeski naukowci czytannia*, w którym znalazły się artykuły dotyczące historii Czech i Czechów od średniowiecza po współczesność³⁴. Kolejne numery wydawanego w tym ośrodku, a wspomnianego już wcześniej, „Istorycznoho časopysu z bohemystryky i slowakistyky”, redagowanego przez Ihora Lichteja, dotyczyły różnych zagadnień z dziejów Czech i Słowacji. Przykładowo, pierwszy numer z 2011 r. w całości został poświęcony Tomášowi Masarykowi, czwarty numer (2012) Słowakom i Czechom na przestrzeni dziejów, szósty (2016) wojnie i pokojowi w historii Słowaków i Czechów, siódmy (2018) 100-leciu utworzenia Pierwszej Republiki Czechosłowackiej, a ósmy (2020) – wkładowi Słowaków i Czechów w rozwój cywilizacyjny³⁵.

Związki czesko-ukraińskie w monarchii habsburskiej

W pierwszych latach po uzyskaniu niezależności przez Ukrainę badacze, kontynuując niejako tradycję badawczą jeszcze z okresu sowieckiego, przede wszystkim koncentrowali się na poszukiwaniu związków łączących Ukraińców (a zwłaszcza galicyjskich

³² Хроніка-2000 25–26 (1999); 29–30 (1999).

³³ *Шляхи розвитку культури чехів України. Матеріали конференції, 7–8 жовтня 2000 року, Київ 2000; II Чесько-українська науково-практична конференція „Шляхи розвитку культури чехів України”. Життя та діяльність визначного українського археолога чеського походження Вікентія Хвойки, 27 листопада 2010 / 2. Česko-Ukrajinská vědecko-praktická konference cesty rozvoje kultury Českú Ukrajinu. Život a dílo významného Ukrajinského archeologa českého původu Vikentije Chvojky. Матеріали конференції, Київ 2014; III Чесько-українська науково-практична конференція „Шляхи розвитку культури чехів України”. Перший чехословацький президент Томаш Гарріг Масарік і Україна, 17 березня 2012 року. Матеріали конференції, редкол. Л. Мухіна, І. Тюрменко, О. Радзивіл, Київ 2012; Шляхи розвитку культури чехів України. Чехи Київщини. Історія і сучасність. Матеріали 4, 5 Чесько-української науково-практичної конференції, м. Київ, 13.12.2014, 13.12.2015, Київ 2015.*

³⁴ *Ужгородські чеські наукові читання. Історія, культура, політика, право. Науковий збірник. 30 травня 2013 року, м. Ужгород, ред. кол. М. Лендбел, І. Ліхтей, Ужгород 2013.*

³⁵ Por. kolejne numery pisma: *Историчний часопис з богемістики і словакістики* 1–8 (2011–2020).

Rusinów) z przedstawicielami elit intelektualnych na ziemiach czeskich. Już w 1992 r. Czech – Alexandr Drbal (prezes Czeskiej Besidy we Lwowie) oraz ukraińscy uczeni związani z powstałym w 1981 r. na Lwowskim Uniwersytecie Narodowym im. I. Franki Instytutem Sławistyki, Mychajło Kril i Wołodymyr Motornyj, opublikowali niewielką rozmiarem pracę poświęconą relacjom kulturalnym Czechów i Ukraińców w wieku XIX i początkach XX stulecia³⁶. Opracowanie to składało się z tekstu wykładu, w którym syntetycznie opisano ewolucję stosunków czesko-ukraińskich, oraz obszernego wykazu opracowań dotyczących tej tematyki, ułożonych problemowo. W założeniu twórców praca ta miała służyć za przewodnik dla studentów.

Ważnym owocem zainteresowań lwowskich czechoznawców jest wydany kilka lat później słownik biograficzny Czechów w Galicji. Został on przygotowany przez Alexandra Drbala, Mychajła Krila, Andrija Motornego, Wołodymyra Motornego i ukraińskiego Czecha Evżena Topinkę (pod redakcją tego ostatniego)³⁷. Zamieszczone w zbiorze biogramy, choć krótkie, zostały opatrzone ograniczoną literaturą przedmiotu i wykazem źródeł. Topinka zasłynął też edycją dokumentów z przechowywanego w Pradze archiwum powołanej w 1867 r. we Lwowie Czeskiej Besidy (Česká Beseda)³⁸, a także opublikował pracę zbiorową poświęconą tej organizacji³⁹. Z kolei obecnie pracujący w Czechach Drbal pisał o związkach Czechów i galicyjskich Rusinów w drugiej połowie XIX w.⁴⁰, czeskiej prasie na ziemiach dzisiejszej Ukrainy w wiekach XIX i XX⁴¹ oraz czeskim matematyku – Janie Holfeldzie – i jego pracy w Czechach i Galicji⁴². Ołeksandr Motornyj w swoich badaniach koncentrował się przede wszystkim na dwudziestowiecznej literaturze czeskiej, natomiast Wo-

³⁶ O. Дрбал, М. Криль, В. Моторний, *Українсько-чеські культурно-громадські взаємини (Галичина та Чехія XIX – 20–30-і рр. XX ст.)*. Текст лекції, Львів 1992.

³⁷ O. Дрбал, М. Криль, А. Моторний, В. Моторний, Е. Топінка, *Чехи в Галичині. Біографічний довідник*, ред. Е. Топінка, Львів 1998.

³⁸ E. Topinka, *Archiv Spolku Česká beseda ve Lvově (1867–1936)*. K 140. výročí založení spolku Česká beseda ve Lvově, Lvov 2007.

³⁹ Е. Топінка, *Збірник статей та документів до історії чесько-галицьких стосунків, ч. 1: До 140-річчя утворення товариства „Ческа беседа” у Львові (1867–2007)*, ред. Р. Бокоч, Львів 2007.

⁴⁰ O. Дрбал, *Чеське громадсько-культурне життя у Галичині в другій половині XIX ст.*, Проблеми слов'янознавства 45 (1993), s. 160–163.

⁴¹ A. Drbal, *Česká periodika na Ukrajině*, Slovanský přehled 97 (3–4) (2011), s. 343–365.

⁴² Tenže, *Český a rakouský matematik, zeměměřič a pedagog Jan Holfeld v Čechách a v Haliči*, [w:] *Z dějin geodézie a kartografie 19. Mapová díla, zeměměřičské práce, názvosloví, přístroje a osobnosti*, Praha 2018, s. 119–126.

Іодимир Моторний бадал глównie културу серболузьку. З прац маюцых значенне дла историографіі аўторства астаьнегo з вымiенiеных можа прыточыць тeкст о заінтeресованiах чeськeй фoлклoрыстыкi укpaїнськoю твoрчoсьцiю лудoвoю⁴³.

Праце о бaрдзeй истoрычнoм хaрактeрe в oпысывaнeй прoблeмaтыцe вышлы спoд пiоpa Мыхaйлa Крiлa. Jest oн aўтoрeм жeднeй мoнoгрaфiі дoтвoрчaнeй кoнтaктoв твoрчoсьцi укpaїнськoй фoлклoрыстыкi укpaїнськoю твoрчoсьцiю лудoвoю⁴³. Jest oн aўтoрeм жeднeй мoнoгрaфiі дoтвoрчaнeй кoнтaктoв учнiоv i студeнтoв рyськiх з Гaлiцiї, Рyсь Кaрпaцкeй i Бyкoвiнy з мoлoдзeжoю i прoфeсoрaмi з iннyх крaйoв слoвiаньскiх⁴⁴. Aнaлiзyяч шлaкi eдyкaцыйнe Рyськoв в пoсьчeгoлнyх крaйaх мoнaрхiї хaбсбyрськeй oрaз стyдiа iннyх Слoвiан нa oбшaрe Гaлiцiї, yкaзaл oн в свeй мoнoгрaфiі кoнтaкты нaкoвe гaлiцыйськiх Рyськoв в лaтaх 1772–1867. Чoцiж глównoю yвaгe пoсьвiчeнi Вieднioвi i жeгo рoлi в кштaлтoвaнiу тyх кoнтaктoв, тo в мoнoгрaфiі нe зaбрaклo тeж вaткoв чeськiх. Пoзa вымieнioнoю мoнoгрaфiю дoрoбeк Крiлa oбфiтyje глówne в тeксты пoсьвiчeнe рeлaцiям мiждy учoнyмi чeськiмi i укpaїнськiмi, тyдзeж стoсyнкiм тyх пieрвoськiх дo зaгaднieнiа укpaїнськeгo. В лiчнyх aртыкyлaх Крiл пiсaл м.и.н. o Václavie Dundеr⁴⁵, Janie Pravoslavie Koubecku⁴⁶, Josefie Dobrovskim⁴⁷, Františku Palackim⁴⁸, Františku Řehoře⁴⁹, Josefie Václavie Friču⁵⁰, чeськiх aртыстaх нa зieмiах укpaїнськiх⁵¹ чы гeнeрaлнe вплывe чeськeгo oдрoдзeнiа нaрoдoвeгo нa рyськi рyч нaрoдoвy

⁴³ В. Моторний, *Українська усна народна творчість у дзеркалі чеської фольклористики*, Проблеми слов'янознавства 47 (1995), s. 132–135.

⁴⁴ М. Криль, *Слов'янські народи австрійської монархії. Освітні та наукові взаємини з Українцями 1772–1867*, Львів 1999. Część ustaleń zawartych w tej książce autor przedstawiał wcześniej w licznych artykułach, które z racji na powtarzane ustalenia celowo tu pominięto.

⁴⁵ М. Криль, *Вацлав Дундер і Україна*, Проблеми слов'янознавства 40 (1989), s. 104–110; tenże, *Невідомі листи В. Дундера до А. Петрушевича*, Проблеми слов'янознавства 43 (1991), s. 48–53; tenże, *Український фольклор у дослідженнях В. Дундера*, [w:] *Фольклор у духовному житті українського народу. Регіональні наук. читання*, Львів 1991, s. 31–32.

⁴⁶ М. Криль, *Ян Православ Коубек про Україну*, Вісник Львівського університету. Серія історична 31 (1996): *Питання загальної історії*, s. 18–24.

⁴⁷ Tenże, *Україна в науковій спадщині Йозефа Добровського*, Вісник Львівського університету. Серія історична 30 (1995), s. 56–63.

⁴⁸ Tenże, *Франтішек Палацький і Україна*, Проблеми слов'янознавства 45 (1993), s. 157–159.

⁴⁹ Tenże, *Франтішек Ржегорж – речник чесько-української взаємності*, Проблеми слов'янознавства 51 (2000), s. 228–229.

⁵⁰ Tenże, *З невідомих листів Й.В. Фріча*, Республіканець 1994, № 2, s. 102–104.

⁵¹ Tenże, *Чеські художники і скульптори на Україні в кінці XVIII–середині XIX ст.*, [w:] *Юрій Гуца-Венелін і слов'янський світ. Матеріали міжнар. конф., Ужгород, 21–23 берез. 1989 р.*, Ужгород 1992, s. 315–320.

w Galicji⁵². W Polsce autor opublikował przekład swojego tekstu o Františku Řehoře⁵³ oraz nietłumaczony tekst na temat miejsca Czechów we lwowskiej oświacie i życiu kulturalnym w drugiej połowie XVIII i początku XIX w.⁵⁴ W czeskiej Ostrawie ukazał się z kolei jego artykuł na temat obecności nauczycieli z Moraw pracujących w Galicji i na Bukowinie⁵⁵. Warto wreszcie wspomnieć, że Kril wydał dwa listy (w oryginale i ukraińskim przekładzie): Karla Zapa oraz Pavola Šafárika do Jakowa Hołowaćkiego⁵⁶.

Relacjami łączącymi ukraińskich i czeskich intelektualistów zajmowało się wielu badaczy. O stosunkach braci Hołowaćkich z Czechami pisała w ukraińskim przekładzie na łamach „Problemiw słowjanoznawstwa” rosyjska uczona Ludmiła Łaptiewa⁵⁷. Františkem Řehořem z kolei interesowała się Olha Tkaczuk⁵⁸, a w 2000 r. ukazał się w języku czeskim artykuł Bohdana Zilynskiego poświęcony związkowi Mychajła Hruszewskiego z czeskim światem nauki⁵⁹.

Sporo napisano o stosunkach artystycznych (muzycznych, teatralnych, malar-
skich) łączących Czechów i Ukraińców. O relacjach między muzykami czeskimi

⁵² Tenże, *Вплив чеського національного відродження на культурно-національний рух українців Галичини (перша половина XIX ст.)*, [w:] *Матеріали міжнар. славістичної конф. пам'яті проф. Костянтина Трофимовича, Львів, 1–3 квіт. 1998 р.*, т. 2: *Слов'янське літературознавство*, Львів 1998, s. 360–364.

⁵³ M. Kril, *Wkład Franciszka Řehořa do poznania ukraińskiej kultury ludowej*, tłum. E. Pietraszek, *Literatura Ludowa* 1 (2003), s. 51–54.

⁵⁴ M. Криль, *Чехи в освітньому і культурному житті Львова (друга половина XVIII–початок XIX ст.)*, [w:] *Polacy w Czechach – Czesi w Polsce. X–XVIII wiek*, red. H. Gmiterek, W. Iwańczak, Lublin 2004, s. 121–129.

⁵⁵ M. Криль, *Уродженці Моравії педагогами в Галичині та Буковині (70-і роки XVIII–60-і роки XIX ст.)*, *Sborník prací Filozofické fakulty Ostravské univerzity. Řada historie* 6 (1998), s. 79–90.

⁵⁶ M. Криль, *З чеської кореспонденції Якова Головацького*, *Проблеми слов'янознавства* 50 (1999), s. 217–222.

⁵⁷ Л. Лаптева, *Зв'язки Я.Ф. Головацького з ческими вченими (за даними його неопублікованих листів до Адольфа Патери)*, *Проблеми слов'янознавства* 44 (1992), s. 111–118. Łaptiewa była rosyjską uczoną, jednak jej tekst wymieniam z racji ukraińskiego przekładu, periodyku i meritum sprawy.

⁵⁸ O. Tkaczuk, *Франтишек Ржегорж та його колекція світлин з Галичини*, [w:] *Чехи на Волині. Історія і сучасність*, ред. О. Березюк, О. Власенко, Житомир 2014, s. 126–131.

⁵⁹ B. Zilynskij, *Vzťahy Mychajla Hruševského k České vědě*, [w:] *Україна в сучасній чеській історіографії. До сімдесятирічного ювілею Володимира Гостічки*, упор. В. Вебер, Прага 2000, s. 68–81. Tekst ten został przetłumaczony na język angielski: tenże, *Mychajlo Hruševsky and His Relations to Bohemia and to the Czech Scholarship*, *Acta Universitatis Carolinae – Studia Territorialia* 1 (2001), no. 2, s. 185–200.

i ukraińskimi publikowali artykuły m.in. M. Popil⁶⁰, Jurij Pop⁶¹ i Nadija Kerecman⁶². Ta ostatnia poruszała także zagadnienie czesko-ukraińskich związków teatralnych⁶³. Z kolei Sofija Małeć skreśliła krótki rys dotyczący pobytu czeskiego malarza Josefa Svobody we Lwowie i jego dzieł ukazujących ruskie cerkwie⁶⁴.

Warto wreszcie wspomnieć o obszernym, bo liczącym przeszło czterdzieści stron, artykule Oleksandra Krawczuka, Serhija Kałytki i Kostiantyna Zawalniuka, w którym autorzy dokonali próby podsumowania tysiącletnich związków ukraińsko-czeskich⁶⁵. W pracy tej wspomniano o wielu Czechach i Ukraińcach, będących łącznikami w relacjach obu narodów, a także zawarto najnowszą literaturę przedmiotu.

Natomiast paradoksalnie ukraińscy historycy pisali niewiele o relacjach politycznych ukraińsko-czeskich przed pierwszą wojną światową. Te zaistniały na krótko w trakcie Wiosny Ludów, a następnie w okresie konstytucyjnym w Austrii, a więc od lat 60. XIX w. W 1848 r. szczególną okazję do zawiązania kontaktów między galicyjskimi Rusinami a czeskimi elitami politycznymi stworzył Zjazd Słowiański w Pradze. O udziale w nim Rusinów pisano w ukraińskiej historiografii od dawna, a ściślej od końca XIX w., ale w ostatnich dekadach ukazały się jeszcze dwa artykuły na temat

⁶⁰ М. Попіль, *Из літопису українсько-чеських музичних взаємин*, Проблеми слов'язнознавства 43 (1991), s. 67–74.

⁶¹ Ю. Поп, *Українсько-чеські музичні зв'язки. Штрихи історії*, Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія: Історія 9 (2005), s. 296–301.

⁶² Н. Керецман, *Українсько-чеські музичні зв'язки в останній третині XIX–на початку XX ст.*, Науковий вісник Ужгородського державного університету. Серія: Історія 4 (1999), s. 74–81; таж, *Чеська музика в Україні (остання третина XIX–початок XX ст.)*, [w:] *Історична школа професора Володимира Задорожного*. Наук. зб., упор. Р. Офіцинський, вип. 1, Ужгород 1999, s. 106–114; таж, *Українська музика в Чехії (остання третина XIX–початок XX ст.)*, [w:] *Ужгородські чеські наукові читання*, s. 98–106.

⁶³ Таж, *На службі Мельпомени. Українсько-чеські театральні зв'язки (остання третина XIX–початок XX ст.)*, [w:] *Українці і народи Центрально-Східної Європи. Культура та історична спадщина*. Збірник на пошану Михайла Тиводара, упор. І. Ліхтей, Ужгород 2015, s. 129–142.

⁶⁴ С. Малець, *Художник Йозеф Свобода в Галичині*, [w:] *Славістичні студії*, т. 1, s. 97–99.

⁶⁵ О. Кравчук, С. Калитко, К. Завальнюк, *З історії чесько-українських зв'язків*, [w:] *Перший президент Чехословацької республіки Т.Г. Масарик. Вчений, політик, особистість. До 170-річчя від дня народження. Матеріали всеукраїнської наукової конференції (м. Львів, 28 жовтня 2020 р.)*, ред. А. Дейнек, Львів 2020, s. 97–135.

udziału Rusinów w zjeździe autorstwa Mychajła Krila⁶⁶ i Wasyla Botuszańskiego⁶⁷. Na ogół jednak ukraińskich uczonych w kontekście Wiosny Ludów bardziej zajmował rozwój ukraińskiego ruchu narodowego, ewentualnie stosunek do reżimu i cenzura⁶⁸ aniżeli zagadnienie relacji międzynarodowych w tym czasie.

Warto zaznaczyć, że ukraińskich historyków interesowało także to, co o stosunkach czesko-ukraińskich pisano w czeskiej literaturze przedmiotu. Jeszcze w 1992 r. Mychajło Kril wydał tekst, ukazujący badania czechosłowackich uczonych na temat związków Ukraińców z Czechami i Słowakami od końca XVIII w. do połowy XIX w.⁶⁹ Dekadę później Jurij Pop przeanalizował zawartość roczników praskiego czasopisma „Slovanský přehled” z lat 50.–70. XX w. celem odnalezienia artykułów poruszających zagadnienie relacji ukraińsko-czeskich i ukraińsko-słowackich w wieku XIX⁷⁰. Analogiczne badania nie były już potem prowadzone dla późniejszego okresu.

Czesi na naddnieprzańskiej Ukrainie

Sporym zainteresowaniem ukraińskiej historiografii cieszą się losy czeskiej mniejszości w ukraińskich guberniach Imperium Rosyjskiego, liczącej w początkach XX w. ok. 50 tys. osób. Szczególnie dużo napisano o Czechach przybyłych w latach 60. i 70. XIX w. do guberni wołyńskiej Imperium Rosyjskiego. Już w 1998 r. dokonano przekładu wydanej parę lat wcześniej broszury Jiříego Hofmana pt. *Češi na Volyni* (po ukraińsku: *Czechy na Wołyni*)⁷¹, a pierwsza ukraińska monografia, która ukazywała osadnictwo czeskie, niemieckie i żydowskie w guberni wołyńskiej przed pierwszą wojną światową, powstała już rok

⁶⁶ М. Криль, *Питання національної самобутності українців Галичини на Слов'янському з'їзді 1848 р. у Празі*, [w:] *Славістичні студії*, т. 1, s. 132–138.

⁶⁷ V.M. Botušans'kyj, *Die Ukrainer und der Prager Slavenkongress*, [w:] *Der Prager Slavenkongress 1848*, hrsg. A. Moritsch, Wien 2000, s. 115–122.

⁶⁸ Por. М. Мудрий, *Українська історіографія про революцію 1848–1849 років у Галичині*, [w:] *Rok 1848. Wiosna Ludów w Galicji. Zbiór studiów*, red. W. Wic, Kraków 1999, s. 196.

⁶⁹ М. Криль, *Дослідження вчених ЧСФР з питань культурних взаємин Українців з Чехами і Словаками (кінець XVIII–перша половина XIX ст.)*, *Проблеми слов'янознавства* 44 (1992), s. 118–125.

⁷⁰ Por. Ю. Поп, *Чехословацько-українські культурні зв'язки в контексті ідей слов'янської єдності в XIX–початку XX ст. на сторінках часопису „Slovansky přehled” (1950–1970 рр.)*, *Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]*. Серія: *Історія* 4 (2002), s. 220–234.

⁷¹ Ї. Гофман, *Чехи на Волині. Основні відомості*, перекл. Я. Орнст, Прага 1998.

później i wyszła spod pióra Mykoły Barmaka⁷². W 2008 r. Maja Łutaj wydała poświęconą Czechom na Żytomierszczyźnie (leżącej częściowo w granicach dawnej guberni wołyńskiej) monografię wraz ze słownikiem biograficznym osób, które ucierpiały już w późniejszym okresie od władzy sowieckiej. Wstępny rozdział wspomnianej książki omawiał dziewiętnastowieczne osadnictwo i liczebność czeskich mieszkańców regionu⁷³. W Ukrainie kilkakrotnie wydawano różne prace zbiorowe zawierające artykuły i wspomnienia wołyńskich Czechów, ale największą wartość naukową posiadają wydane pod redakcją Ołeny Bereziuk oraz Olhy Własenko dwa zbiory tekstów. W 2014 r. w Żytomierzu ukazała się monografia zbiorowa zatytułowana *Czechy na Wołyni. Istorija i Suczasnist'*, w której pomieszczono artykuły dotyczące obecności Czechów na Wołyniu i Żytomierszczyźnie w XIX i XX w.⁷⁴, a w 2017 r. opublikowano tom zatytułowany *Teorija i praktyka czeških ruchiw na Wołyni. Duchownyj fenomen*⁷⁵, poświęcony pamięci Maji Łutaj. Zawarto w nim trzy teksty o wołyńskich osadach, cmentarzach i pochówkach autorstwa tej uczzonej⁷⁶. Prócz nich opublikowano także szereg studiów o różnych zagadnieniach z historii badanej społeczności. Najwięcej w historiografii ukraińskiej na temat historii Czechów w guberni wołyńskiej zrobiła jednak Switłana Szulha, publikując od końca lat 90. XX w. łącznie kilkadziesiąt artykułów poruszających różne aspekty historii, kultury i tożsamości wołyńskich Czechów. Za podsumowanie jej wieloletnich badań można uznać wydaną w 2018 r. w Łucku monografię pt. *Czechy w Zachidnij Wołyni. Wid oseleńnia do reemihraciji*⁷⁷.

Z mniejszych prac ukazujących genezę, przebieg i rozmiary akcji osiedleńczej Czechów oraz ich historii w XIX w. w guberni wołyńskiej należy wymienić zwłaszcza artykuły Wjaczesława Popowa⁷⁸, Ołeksandra Szmyda⁷⁹, Iwana Wowkanycza oraz Witalija Andrej-

⁷² М. Бармак, *Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796–1914 рр.)*. Розселення, господарське життя, міграції, Тернопіль 1999.

⁷³ М. Лутай, *Чехи на Житомирщині. Історія і сьогодення*, Житомир 2008, s. 3–10.

⁷⁴ *Чехи на Волині. Історія і сучасність*, ред. О. Березюк, О. Власенко, Житомир 2014.

⁷⁵ *Теорія і практика чеських рухів на Волині. Духовний феномен*, ред. О. Березюк, О. Власенко, Житомир 2017.

⁷⁶ М. Лутай, *Місце чеських поселень в соціально-культурному середовищі Волині*, [w:] *Теорія*, s. 13–40; таж, *Чеський некрополь на Волині*, [w:] *Теорія*, s. 41–50; таж, *Світліни чеських поховань*, [w:] *Теорія*, s. 51–58.

⁷⁷ С. Шульга, *Чехи в Західній Волині. Від оселення до рееміграції. Монографія*, Луцьк 2018. Tam też szersza bibliografia prac autorki, które tutaj celowo ominięto.

⁷⁸ В. Попов, *Чеські переселенці на Правобережній Україні (60–70-ті рр. XIX ст.)*, Міжнародні зв'язки України. Наукові пошуки і знахідки 2 (1992), s. 18–24.

⁷⁹ О. Шмид, *Чеська колонізація Волині у 60–70-х рр. XIX ст.*, Актуальні проблеми віт-

ki⁸⁰, Jurija Wojczuna⁸¹, Iryny Czujan⁸² (w tym tekście poruszono też kwestię obecności Czechów w innych regionach ukraińskiej części Imperium Rosyjskiego). Pisano też o życiu kulturalnym, społecznym i religijnym (Hałyna Szpytalenko⁸³, Ołena Bereziuk⁸⁴) oraz gospodarczym (P. Maczeliuk⁸⁵) wołyńskich Czechów w XIX i na początku XX w. Nie brakło w ukraińskich badaniach także studiów przypadku. O osadnictwie czeskim w żytomierskiej miejscowości Mała Zubiwszczyna pisali Łesia i Iwan Szestakowie⁸⁶.

Kolejnym regionem, gdzie osiedlali się Czesi, był Krym, opustoszały po wojnie z lat 1853–1856. O osadnictwie czeskim nad Morzem Czarnym zapoczątkowanym w latach 60. XIX w. pisała w odrębnej monografii Switłana Wołkowa⁸⁷ i w artykule Maryna Kurinna⁸⁸. Czesi byli również obecni w większych miastach Ukrainy. Ich wpływ na rozwój ekonomiczny Kijowa badała Iryna Małacaj⁸⁹.

Sporo uwagi poświęcono też naukowym i oświatowym kontaktom ukraińsko-czeskim w ostatnich dziesięcioleciach XIX i na początku XX w. na rosyjskiej Ukrainie. Zagadnieniem tym zajmowały się zwłaszcza Nadija Kerecman i Oksa-

чизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету 15 (2009), s. 88–93.

⁸⁰ І. Вовканич, В. Андрейко, *Основні етапи розвитку Чеської національної меншини в Україні*, [w:] *Ужгородські чеські наукові читання*, s. 231–242.

⁸¹ Ю. Войчун, *Чеська громада Волині напередодні та в роки української революції 1917–1921 рр.*, Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія 2 (2017), ч. 2, s. 102–106.

⁸² І. Чуян, *Формування чеських поселень у підросійській Україні (друга половина XIX–початок XX ст.)*, Вісник аграрної історії 23–24 (2018), s. 27–31.

⁸³ Г. Шпиталенко, *Релігійне життя волинських чехів у другій половині XIX–на початку XX ст.*, [w:] *Чехи на Волині*, s. 39–65; таж, *Громадське життя чехів Волині (друга половина XIX–початок XX ст.)*, [w:] *Теорія і практика*, s. 78–91.

⁸⁴ О. Березюк, *Духовний потенціал чеських рухів в Україні*, [w:] *Теорія і практика*, s. 59–77.

⁸⁵ П. Мачелюк, *Детермінанти чеського господарювання на Волині*, Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії 26 (2015), s. 218–220.

⁸⁶ Л. Шестак, І. Шестак, *Про чеське поселення на Житомирщині „Мала Зубівщина”*, [w:] *Чехи на Волині*, s. 8–20.

⁸⁷ С. Волкова, *Чехи на півдні України (друга половина XIX–перша третина XX століття)*, ред. А. Непомнящий, Сімферополь 2006.

⁸⁸ М. Курінна, *Формування чеських поселень на Півдні України. Чехи Північного Приазов'я (60–70 рр. XIX–початок XX ст.)*, Народна творчість та етнографія 5 (2008), s. 65–72.

⁸⁹ І. Малацай, *Внесок чехів у розвиток економіки Києва (кінець XIX–поч. XX ст.)*, Етнічна історія народів Європи 52 (2017), s. 45–50.

na Iwanenko. Pierwsza z wymienionych badaczek pisała m.in. o czeskich nauczycielach w szkołach i na uniwersytetach w ukraińskiej części Imperium Rosyjskiego⁹⁰. Iwanenko z kolei w swoich pracach dała szeroki ogólny obraz na obecność Czechów w szkolnictwie i nauce na ziemiach ukraińskich oraz na kontakty utrzymywane między uczonymi ukraińskimi a Czechami w drugiej połowie XIX i początkach XX w. Swoje naukowe dociekania badaczka poświęciła m.in. międzynarodowym (w tym z Czechami) związkom Uniwersytetu św. Włodzimierza w Kijowie⁹¹, Uniwersytetu Charkowskiego⁹² i Uniwersytetu Noworosyjskiego w Odessie⁹³. Ogólny obraz obecności Czechów na wymienionych uniwersytetach Iwanenko zarysowała w artykule pt. *Kulturno-oswitnia dijajnist' czeškoji hromady w Ukrajini (druha połowyna XIX–początek XX st.)*⁹⁴. W tekście tym autorka sporo uwagi poświęciła szkołom zakładanym dla czeskich imigrantów na Wołyniu w ostatnich dekadach XIX w. Najsłynniejszym Czechem, który pochodził z Wołynia, był Evžen Rychlík (Jewhen Rychlik), twórca w 1929 r. Gabinetu Mniejszości Narodowych przy Wszzechukraińskiej Akademii Nauk w Kijowie, badacz m.in. twórczości Fran-

⁹⁰ Н. Керецман, *Чеські педагоги в Україні (остання третина XIX–початок XX ст.)*, Науковий вісник Ужгородського державного університету. Серія: Історія 2 (1998), s. 90–93; таж, *Українсько-чеські наукові взаємозв'язки в останні десятиліття XIX–на початку XX ст.*, Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Історія 6 (2002), s. 58–65; таж, *Чеські педагоги в освітньому просторі України (остання третина XIX–початок XX ст.)*, [w:] Чехи і словаки в Україні. Спільні сторінки історії та культури України, Чехії, Словаччини, збереження історичної пам'яті, культурної спадщини для нащадків. Матеріали Міжнарод. науково-інформ. дискурсу, присвяч. 100-річчю утворення Першої Чехословац. Респ., м. Ужгород, Закарпат. обл., 25–26 черв. 2018 р., Ужгород 2018, s. 203–216.

⁹¹ О. Іваненко, *Внесок Університету св. Володимира у розвиток міжслов'янських культурних зв'язків (друга половина XIX–початок XX ст.)*, Міжнародні зв'язки України. Наукові пошуки і знахідки 19 (2010), s. 33–46; таж, *Міжнародні зв'язки Університету св. Володимира (60-ті рр. XIX ст.)*, Український історичний журнал (2011), № 1, s. 52–70; таж, *Університет Св. Володимира у міжнародних наукових зв'язках (70–80-ті роки XIX ст.)*, Міжнародні зв'язки України. Наукові пошуки і знахідки 20 (2011), s. 164–182.

⁹² Таж, *Міжнародні зв'язки Харківського університету на початку XX ст.*, Міжнародні зв'язки України. Наукові пошуки і знахідки 21 (2012), s. 127–144.

⁹³ Таж, *Зв'язки вчених Новоросійського університету із зарубіжними науковими центрами (друга половина XIX–початок XX ст.)*, Український історичний журнал 511 (2013), № 4, s. 112–135.

⁹⁴ Таж, *Культурно-освітня діяльність чеської громади в Україні (друга половина XIX–початок XX ст.)*, Міжнародні зв'язки України. Наукові пошуки і знахідки 22 (2013), s. 31–51.

tiška Palackiego i Juliusza Słowackiego. Pisała o nim Natalija Kyrylczuk⁹⁵. Warto też pamiętać o funkcjonujących na ziemiach ukraińskich od początku XX w. organizacjach sportowych i kulturalno-oświatowych. Problemem tym zajmowali się w Ukrainie zwłaszcza O. Sydorczuk⁹⁶ i Serhij Kowalenko⁹⁷. Młodzież ukraińska skupiająca się w organizacjach sportowych przed pierwszą wojną światową coraz chętniej brała też udział w wyjazdach do Czech. Ciekawy artykuł o obecności ukraińskich organizacji sokolich na Zjeździe Sokołów w Pradze w 1912 r. napisał Ołeksij Liach-Porod'ko⁹⁸. Czesi z Wołynia mieli swój wkład w działania militarne podczas pierwszej wojny światowej, gdy zasilili armię rosyjską jako Drużyna Czeska. Pisał o niej Borys Tatarow w bogato ilustrowanej pracy dotyczącej udziału Czechów i Słowaków w armii rosyjskiej⁹⁹. O Czechach i Słowakach z armii austro-węgierskiej, którzy w trakcie pierwszej wojny światowej stacjonowali na Charkowszczyźnie napisała Oksana Dmytrijewa¹⁰⁰, z kolei o Korpusie Czechosłowackim powstałym na Ukrainie w 1917 r. pisał Ołeksandr Krawczuk¹⁰¹. W Pradze wydano także niewielką

⁹⁵ Н. Курильчук, *Чеський педагог-філолог Євген Рихлік та його внесок в освіту*, [w:] *Чехи на Волині*, s. 118–126.

⁹⁶ О. Сидорчук, *Діяльність чеських громадських організацій Києва (серпень 1914–квітень 1917 р.)*, Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки 5 (2001), s. 242–247; tenże, *Діяльність чеського благодійного й освітнього товариства ім. Я.А. Коменського в Україні (1907–1917 роки)*, [w:] *Чехи на Волині. Історія і сучасність. Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині*, т. 24, Малин 2001, s. 75–78.

⁹⁷ С. Коваленко, *Діяльність чеських спортивних товариств у м. Києві напоч. ХХ ст.*, [w:] *Київ у соціокультурному просторі ХІХ–ХХІ століть. Національний та європейський контекст. Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф.*, 13 квіт. 2011 р., Київ 2011, s. 122–127; tenże, *Культурно-просвітницька діяльність Чеського товариства ім. Яна Амоса Коменського у м. Києві (вересень 1907–червень 1914 р.)*, *Рукописна та книжкова спадщина України* 15 (2012), s. 64–73.

⁹⁸ О. Лях-Породько, *Загальни огляд участі українських соколів у Всесокольському зльоті у Празі (1912 р.)*, [w:] *Теорія і практика*, s. 92–99.

⁹⁹ Б. Татаров, *Новітні гусити. Чесько-словацькі військові формування у російському війську (серпень 1914–квітень 1918 рр.)*, Київ 2010.

¹⁰⁰ О. Дмитрієва, *Військовополонені чехи та словаки в Харківській губернії в 1914–1917 роках*, Збірник наукових праць [Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди]. Серія: Історія та географія 21–22 (2006), s. 25–27; таж, *Становище військовополонених чехів та словаків у Росії у роки Першої світової війни*, Збірник наукових праць [Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди]. Серія: Історія та географія 38 (2010), s. 92–97.

¹⁰¹ О. Кравчук, *Чехословацькі збройні формування на теренах України у 1917–1918*

książeczkę na ten temat w języku ukraińskim, autorstwa Jiříego Hofmana, Vladimíra Palički, Alexandra Drbala i Milana Hofmana¹⁰².

Czechy w XIX w.

Przez długie lata historycy ukraińscy, pisząc o Czechach, posilkowali się przede wszystkim literaturą rosyjskojęzyczną. Co więcej, dopiero w XXI w. (a dokładnie w drugiej dekadzie tego stulecia) zaczęto szerzej podejmować tematy z historii Czech i Czechów, które nie miały żadnego bezpośredniego związku z dziejami Ukrainy i ukraińskiego narodu.

Historykiem, który dokonał najwięcej w zakresie przybliżenia ukraińskiej historiografii dziewiętnastowiecznych dziejów Korony św. Wacława, jest Jewhen Bewziuk. Badacz ten napisał wiele artykułów omawiających historię przebudzenia narodowego Czechów w XIX w. Pisał m.in. o: zagadnieniu językowym w czeskim procesie narodotwórczym¹⁰³, czeskich organizacjach kulturalno-oświatowych i naukowych¹⁰⁴, w tym Macierzy Czeskiej¹⁰⁵, poglądach czeskich działaczy narodowych przed i w trakcie Wiosny Ludów¹⁰⁶,

pp., [w:] *Воєнна історія Середньої Наддніпряниці. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції, 15 березня 2012 року, м. Київ*, відп. ред. І. Мороз, Ж. Денисюк, І. Пилявець, В. Горелов, Київ 2012, s. 335–341.

¹⁰² *Чехословацьке військо в Україні під час Першої світової війни. Короткий історичний нарис*, упор. І. Гофман, В. Палічка, А. Дрбал, М. Гофман, Прага 2007.

¹⁰³ Є. Бевзюк, *Мовне питання як модус чеського національного відродження (кінець XVIII – перша третина XIX ст.)*, *Міжнародні зв'язки України. Наукові пошуки і знахідки* 21 (2012), s. 281–294.

¹⁰⁴ Tenże, Е. Табанюхова, *Інтелектуальні інститути науково-академічної фази чеського національного руху*, *Проблеми всесвітньої історії* 1 (2020), s. 61–77.

¹⁰⁵ Є. Бевзюк, *Становлення та утвердження „Чеської матиці” як національно-просвітницького центру на землях Богемського королівства, Гілея*. *Науковий вісник* 72 (2013), s. 200–206; tenże, *Участь австро-чеської аристократії та дворянства в організації та становленні „Чеської матиці”*, *Наукові записки [Національного університету „Острозька академія”]. Історичні науки* 20 (2013), s. 207–213.

¹⁰⁶ Tenże, *Ідеологія чеських будителів напередодні революції 1848 р.*, *Історичний архів* 9 (2012), s. 16–23; tenże, *Формування національних ідеологічних орієнтирів у західних слов'ян у передреволюційні роки (1848)*, *Історичний архів* 11 (2013), s. 62–68; tenże, *Чеська національна ідея періоду початку революції 1848–1849 рр.*, *Міжнародні зв'язки України. Наукові пошуки і знахідки* 25 (2016), s. 247–268.

Zjeździe Słowiańskim w Pradze¹⁰⁷, a także o Karelu Havlíčku Borovským¹⁰⁸. W jego badaniach nie brakło też refleksji nad sytuacją społeczną¹⁰⁹ i ekonomiczną¹¹⁰ na ziemiach czeskich oraz słowackich w dobie narodowego przebudzenia.

Z historii politycznej Czech ukraińskich historyków interesowała Wiosna Ludów, okres konstytucyjny, a zwłaszcza droga do utworzenia Czechosłowacji. Na temat genezy czeskiej Wiosny Ludów i o czesko-niemieckim konflikcie narodowym napisał jeden artykuł Ihor Desiatnyczuk¹¹¹. Historią Niemców sudeckich zajmował się natomiast Ołeksandr Krawczuk, autor podręcznika dla studentów, w którym w dwóch pierwszych rozdziałach opisał ich losy przed pierwszą wojną światową¹¹². Badacz ten jest także autorem przeglądowego artykułu na ten temat¹¹³.

Z kolei o rozwoju tradycji demokratycznych w społeczeństwie czeskim drugiej połowy XIX w. najczęściej pisał Ruslan Postołowskiy¹¹⁴. Z nowszych prac na temat

¹⁰⁷ Tenże, *Інтеграційна ідея на Слов'янському конгресі в Празі 1848 року*, Міжнародні зв'язки України. Наукові пошуки і знахідки 27 (2018), s. 164–185.

¹⁰⁸ Tenże, *Гавлічек-Боровський як ідеолог чеського національного руху*, Гілея. Науковий вісник 71 (2013), 4, s. 904–909.

¹⁰⁹ Tenże, *Соціальний розвиток чеських і словацьких земель у першій половині XIX ст.*, Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць 19 (2010), s. 177–183.

¹¹⁰ Tenże, *Промислова революція у чесько-словацьких землях у першій половині XIX ст.*, Міжнародні зв'язки України. Наукові пошуки та знахідки 19 (2010), s. 47–58; tenże, *Промисловий розвиток чеських та словацьких земель у першій половині XIX ст.*, Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. Збірник наукових праць 1 (2010), s. 72–83.

¹¹¹ І. Десятничук, *Революція 1848 р. в Австрійській імперії. Початок національного чесько-німецького конфлікту*, Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету 28 (2016), s. 214–228.

¹¹² О. Кравчук, *Судетські німці в історії Центральної Європи*, Вінниця 2012, s. 25–52.

¹¹³ Tenże, *Судетські німці в історії Чехії*, Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи 2 (2011), s. 155–171 (о okresie XIX-wiecznym autor pobieżnie wspomina na s. 158–160).

¹¹⁴ Р. Постоловський, *Національно-демократичні традиції чеського народу в історичній пам'яті суспільства*, [w:] Збірник матеріалів II науково-практичної міжвузівської конференції „Слов'янські народи в історичному процесі. Генезис проблеми” (на основі школи „Історії слов'янських народів”), ред. tenże, вип. 2, Рівне 2008, s. 3–18; tenże, *Формування чеських національно-демократичних традицій в епоху чеського національного відродження в концепції Альберта Пражанка*, Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету 13 (2008), s. 172–179; tenże, *Історична еволюція чеських національно-демократичних*

czeskiego ruchu robotniczego należy wymienić przede wszystkim monografię autorstwa Jurija Popa¹¹⁵. Badacz ten zajmował się też (we współpracy z Ołeksandrem Krawczukiem i Nataliją Melnyk) osobą czeskiego socjaldemokraty, Bohumíra Šmerala¹¹⁶. Popa interesowała także polityka Rosji względem Czechów pod koniec XIX i na początku XX w.¹¹⁷

Zdecydowanie mniej niż na tematy polityczne pisano o historii społecznej Czech w XIX w. Wymienić tu należy co najwyżej teksty Nataliji Dziubyszyny o rozwoju oświaty na ziemiach czeskich od końca XVIII do początku XX w.¹¹⁸ czy Anastasiji

ідей і традицій, Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету 15 (2009), s. 179–183; tenże, *Національно-політичні фактори формування демократичних традицій в чеських землях*, Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету 19 (2010), s. 168–176; tenże, *Чеські демократичні традиції у вимірі історичної пам'яті суспільства*, Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету 20 (2010), s. 171–177; tenże, *Інститути парламентаризму і політичних виборів як чинники еволюції демократичних традицій чеського суспільства (др. пол. XIX–поч. XX ст.)*, Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету 23 (2012), s. 352–358.

¹¹⁵ Autor ten wydał trzy niewielkie monografie na ten temat, poświęcone ruchowi robotniczemu odpowiednio w: latach 90. XIX w., latach 1900–1914 i w okresie pierwszej wojny światowej (Ю. Поп, *Чеський робітничий і соціалістичний рух в 90-х роках XIX ст.*, Вінниця 1996; tenże, *Чеський робітничий рух на початку XX століття (1900–1914 роки)*, Вінниця 1996; tenże, *Ідейний розвиток чеського робітничого руху в роки першої світової війни*, Вінниця 1996). Jurij Pop w różniejszym czasie wydał też artykuł poświęcony zachodniej historiografii na temat czeskiego ruchu robotniczego: tenże, *Ідейний розвиток чеського робітничого руху в кінці XX-на початку XX століття. Зарубіжна історіографія*, Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія: Історія 3 (2001), s. 194–198.

¹¹⁶ Ю. Поп, О. Кравчук, Н. Мельник, *Еволюція поглядів Богуміра Шмерала на чеське національне питання (кінець XIX–перша чверть XX ст.)*, Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи 4 (2015), s. 181–203.

¹¹⁷ Ю. Поп, *Російська дипломатія і чеське питання в кінці XIX–на початку XX ст.*, Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія 1 (1999), s. 50–54.

¹¹⁸ Н. Дзюбишина, *Рух за шкільні реформи у чеських землях у другій половині XIX–початку XX століть*, Нова педагогічна думка 4 (2011), s. 6–9; таж, *Реформування освіти у контексті чеського національно відродження (кінець XVIII–перша половина XIX ст.)*, Філософія, педагогіка, суспільство. Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету 2 (2012), s. 133–143.

Wasyliuk o historii czeskich organizacji sportowo-oświatowych, w tym zwłaszcza o „Sokole” i jego twórcy Miroslavie Tyršu¹¹⁹. O poetach czeskich lub słowackich tworzących pod wpływem czeskiego romantyzmu pisano niewiele (Ihor Melnyczenko¹²⁰). Całościowo dorobek czeskiej i słowackiej kultury od początku XX w. do wybuchu drugiej wojny światowej starali się przedstawić całościowo Petro Fedorczak wraz Tetjaną Fedorczak¹²¹.

W ukraińskiej historiografii ważne miejsce zajmuje zwłaszcza okres pierwszej wojny światowej i kolejnych lat po niej – głównie z powodu zainteresowań początkami i upadkiem ukraińskiej państwowości tego czasu. Ukraińscy badacze nie ograniczają się jednak wyłącznie do badań rodzimej historii, ale coraz chętniej spoglądają na losy sąsiednich narodów w tym okresie. „Ruchem narodowyzwoleńczym” Czechów i Słowaków w trakcie pierwszej wojny światowej zajmował się chociażby wspomniany Petro Fedorczak¹²². Z kolei na temat drogi monarchii habsburskiej do rozpadu i wyłonienia się na jej gruzach nowych państw, w tym Czechosłowacji, pisał sporo Stepan Widnianskyj¹²³. Czeskim programem politycznym w trakcie Wielkiej Wojny interesował się natomiast m.in. wzmiankowany już Jurij Pop¹²⁴.

¹¹⁹ А. Василюк, *Спілки у Празі в 1890–1910 роках як інструмент створення міжетнічного клімату*, Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету 21 (2011), s. 454–464; таж, *Від „Сокола” до „Піонера”*, Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету 22 (2011), s. 167–170; таж, *Становлення личности Мирослава Тырша – основателя Чешского „Сокола”*, Вестник Томского государственного университета. История 2 (2014), № 28, s. 94–96.

¹²⁰ І. Мельниченко, *Першовитоки великого вченого (про поетичну творчість П.Й. Шафарика в контексті чеського романтизму)*, Всесвіт 4 (1998), s. 157–159.

¹²¹ П. Федорчак, Т. Федорчак, *Розвиток чеської та словацької культур (1901–1939 рр.)*, Вісник Прикарпатського університету. Історія 23–24 (2013), s. 160–167.

¹²² П. Федорчак, *Національно-визвольний рух чехів і словаків у роки Першої світової війни*, Україна. Культурна спадщина, національна свідомість, державність 26 (2015), s. 148–155.

¹²³ С. Віднянський, *Розпад Австро-Угорської монархії і утворення національних держав*, Україна, Європа, світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини 2 (2009), s. 33–46; tenże, *Розпад Австро-Угорської монархії і проблеми національного державотворення в Центрально-Східній Європі*, Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія 27 (2011), s. 61–68; tenże, *Велика війна 1914–1918 років і проблеми національного державотворення у Центрально-Східній Європі*, Міжнародні зв'язки України. Наукові пошуки і знахідки 23 (2014), s. 9–35.

¹²⁴ Ю. Поп, *Перша світова війна і чеська політична програма*, [w:] *Перша світова*

Stosunkowo najwięcej prac napisano na temat Tomáša Masaryka. Jego światopoglądowi i dokonaniom poświęcił sporo uwagi zwłaszcza Oлександр Krawczuk, współautor wspomnianego już podręcznika do historii Czech, a także badacz historii międzywojennej Czechosłowacji. Spośród licznych prac warto tu wspomnieć artykuły Krawczuka o działalności politycznej i poglądach Masaryka w okresie przed pierwszą wojną światową¹²⁵, a także w jej trakcie¹²⁶, choć napisał ich o wiele więcej. Oprócz Krawczuka o Masaryku pisał zwłaszcza Mychajło Nahorniak, autor licznych artykułów oraz monografii poświęconej „koncepcji narodowo-państwowej Tomáša Masaryka” – jak brzmi tytuł jego książki¹²⁷. W 2010 r. ukazała się w Ukrainie interesująca monografia poświęcona stosunkowi Masaryka do Rusi Karpackiej, którą napisał uzhorodzki uczonec Ałen Panow¹²⁸. W licznych artykułach ukraińscy uczeni poruszali bardzo zróżnicowane zagadnienia związane z osobą, myślą i dokonaniem Masaryka. I tak wspomniany już Rusłan Postołowski patrzył na Masaryka przez pryzmat rozwoju tradycji idei demokratycznych w czeskim społeczeństwie¹²⁹; Anatolij Karaś oceniał, jak Masaryk w swojej publicystyce zapatrywał się na człowieka, społeczeństwo i demokrację¹³⁰; Wołodomyr Bodnar zawarł ogólną charakterystykę poglądów społecznych i politycznych

війна і слов'янські народи. Матеріали міжнародної наукової конференції 14–15 травня 1998 р., Київ 1998, s. 201–206.

¹²⁵ О. Кравчук, *Політична діяльність Т.Г. Масарика в Австро-Угорщині (1882–1914 рр.)*, Міжнародні зв'язки України. Наукові пошуки і знахідки 22 (2013), s. 217–236.

¹²⁶ Tenže, *Діяльність Т.Г. Масарика у червні 1914–січні 1915 рр. Підготовка і початок чехословацької закордонної визвольної акції*, Військово-науковий вісник 22 (2014), s. 219–233; tenže, *Геополітичні наслідки Першої світової війни в поглядах Т.Г. Масарика*, Питання німецької історії (2014), s. 164–179; tenže, *Т.Г. Масарик. Кардинальні політичні рішення особистості в глобальній кризі європейської цивілізації (1914–1918 рр.)*, Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія: Історія 23 (2015), s. 144–150.

¹²⁷ М. Нагорняк, *Національно-державницька концепція Томаша Масарика*, Київ 2009.

¹²⁸ А. Панов, *Масарик і Закарпаття. Монографія*, Ужгород 2010.

¹²⁹ Р. Постоловський, *Інтерпретація Т.Г. Масариком чеських національних демократичних традицій як основи національної ідеології*, Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Збірник наукових праць 2 (2001), s. 168–174; tenže, *Еволюція чеських національно-демократичних ідей (Я. Коменський, Ф. Палацький, Т. Масарик)*, Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Збірник наукових праць 3 (2004), s. 117–120.

¹³⁰ А. Караś, *Людина, суспільство, демократія – у поглядах Томаша Гаррика Масарика*, Сучасність 12 (2000), s. 135–144.

Masaryka¹³¹; Anton Kotenko analizował koncept Europy Środkowej Masaryka¹³²; Jurij Zalizniak skupiał się na tym, jak Masaryk postrzegał idee humanistyczne w procesie integracji Europy¹³³; Wiktorija Turianycza zglebiła stosunek Masaryka do małych narodów i mniejszości narodowych¹³⁴, Liudmyła Pawlenko poddała pod refleksję stosunek Masaryka do zagadnienia wartości ludzkiego życia¹³⁵, a Mychajło Hnatiuk starał się ukazać związki między Iwanem Franką a Masarykiem¹³⁶. Prac o twórcy niepodległej Czechosłowacji w ukraińskiej literaturze przedmiotu jest o wiele więcej; trudno też je dzielić na prace o charakterze dziewiętnasto – czy dwudziestowiecznym z racji lat życia Masaryka (1850–1937). Niestety, dostęp do niektórych prac opublikowanych w trudno dostępnych zbiorach i materiałach pokonferencyjnych jest mocno ograniczony. Warto natomiast odnotować wydawnictwo źródłowe przygotowane przez wspomnianego już Evżena Topinkę, a dotyczące Masaryka i jego kontaktów z Ukraińcami¹³⁷. Zawiera ono prócz wstępu skreślonego przez wydawcę także tłumaczenie dokumentów na język ukraiński.

O Masaryku napisano w literaturze ukraińskiej bodaj najwięcej spośród wszystkich postaci czeskiego życia umysłowego, politycznego i kulturalnego w XIX i początkach XX w. W ogóle historia Pierwszej Republiki Czechosłowackiej cieszy się dużym zainteresowaniem ukraińskiej nauki, w pewnej też mierze ze względu na obecność w niej ukraińskiej emigracji. Niewątpliwie omówienie stanu ukraińskich badań tego okresu wymagałoby odrębnego studium historiograficznego¹³⁸.

¹³¹ В. Боднар, *Політична культура як один із регуляторів суспільних відносин*, *Carpatica – Карпатика* 14 (2002), s. 319–324.

¹³² А. Котенко, *Ідея Центральної Європи Томаша Масарика*, *Магістеріум. Історичні студії* 28 (2007), s. 43–49.

¹³³ Ю. Залізняка, „Гуманістичні ідеали” як принципи для регіональної інтеграції Європи в публіцистиці томаша Гаріґа Т. Масарика, *Вісник Львівського університету. Серія: Журналістика* 33 (2012), s. 74–83.

¹³⁴ В. Туряниця, *Система правових поглядів Т.Г. Масарика на проблеми малих народів і національних меншин*, *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право* 37 (2016) т. 1, s. 95–97.

¹³⁵ Л. Павленко, *Цінність людського життя у гуманістичній концепції Т.Г. Масарика*, [w:] *Перший чехословацький президент Томаш Гарріґ Масарик і Україна. Матеріали III Чесько-української науково-практичної конференції „Шляхи розвитку культури чехів України”, м. Київ, 17 березня 2012 р.*, редкол. Л. Мухіна, І. Тюрменко, О. Радзивіла, Київ 2012, s. 65–77.

¹³⁶ М. Гнатюк, *І. Франко і Т. Масарик. Мойсей свого народу*, *Дзвін* 5–6 (2000), s. 244–247.

¹³⁷ *Томаш Масарик і українці. Архівні документи*, укл. і перекл. Є. Топінка, Львів 2010.

¹³⁸ Sporo prac na temat historii Czech (Czechosłowacji) w okresie międzywojennym wymie-

Zakończenie

Z przeprowadzonych poszukiwań i analizy zebranego materiału wypływają zasadniczo dwa wnioski. Przede wszystkim w ostatnich trzech dekadach, a zwłaszcza drugim dziesięcioleciu XXI w., znacząco wzrosło w ukraińskiej nauce zainteresowanie zachodnią Słowiańszczyzną, w tym Czechami, o czym świadczą zarówno wzrost liczby czasopism o slawistycznym ukierunkowaniu, jak i publikowanych prac o tej tematyce. Najbardziej jednak doskwiera brak monograficznych opracowań poświęconych historii Czech, które podsumowywałyby badania prowadzone aktualnie w dużym rozproszeniu w Ukrainie. Brakuje również tłumaczeń czeskich prac na język ukraiński czy krytycznych edycji źródeł dotyczących relacji ukraińsko-czeskich czy też obserwacji Czechów na temat Ukraińców. Tymczasem zarówno czescy urzędnicy u progu historii Galicji, jak i czescy wojskowi u końca jej istnienia podczas pierwszej wojny światowej pozostawili opisy ziem ukraińskich, które warto byłoby spopularyzować w Ukrainie przez ich tłumaczenia. Dokonanie takich przekładów niewątpliwie ułatwiłoby i zainicjowało nowe badania, a co za tym idzie – zrodziło kolejne publikacje.

Po drugie, należy zauważyć, że w początkowym okresie funkcjonowania Ukrainy jej badacze interesujący się historią Czechów swoją uwagę kierowali głównie w stronę wykazania relacji kulturalnych między oboma narodami. Szczególne osiągnięcia ma na tej płaszczyźnie lwowskie środowisko historyczne i slawistyczne. Tamtejsi badacze (zarówno Ukraińcy, jak i mieszkający na Ukrainie Czesi) niewątpliwie wytyczyli pewne kierunki badań. Zwłaszcza historia relacji Czechów i Ukraińców w Galicji, czy też szerzej w monarchii habsburskiej, zajmuje istotne miejsce w dorobku przynajmniej lwowskiej slawistyki i historiografii. Drugim ważnym obszarem zainteresowań ukraińskiej bohemistyki jest mniejszość czeska na środkowej Ukrainie, a także Czesi robiący kariery na rosyjskich (w XIX w.) uniwersytetach w Kijowie, Charkowie czy Odessie. Zwłaszcza z polskiego punktu widzenia niewątpliwie ciekawie rysują się właśnie te badania, zazwyczaj przyjęło się bowiem rozpatrywać dzieje Polaków na Ukrainie w trójkącie relacji, tj. Polacy–Ukraińcy–Rosjanie, mniej natomiast polska nauka wie o innych mniejszościach zamieszkujących te obszary.

niąją: М. Криль, *Історична славістика в Україні*, [w:] *Українська історіографія на зламі XX і XXI століть. Здобутки і проблеми. Колективна монографія*, ред. Л. Зашкільняка, Львів 2004, s. 355–358; Ю. Зінько, С. Калитко, О. Кравчук, І. Поп, *Нариси історії Чехії*, s. 348–354.

Wreszcie trzeci, najmniej wydaje się wyeksploatowany obszar badań w ukraińskiej historiografii, a dający chyba najwięcej perspektyw na przyszłość, to historia polityczna i społeczna Czech w XIX w. ukazana z ukraińskiej perspektywy. Choć w drugiej dekadzie XXI w. zaczęto coraz więcej pisać na ten temat, to w dalszym ciągu wiele ważnych tematów z dziewiętnastowiecznej historii Czech nie zostało jeszcze dostatecznie rozpoznanych przez ukraińskich historyków. Jeśli ukraińscy badacze pójdą w kierunku badań nad historią monarchii habsburskiej i odkrywania także politycznych (nie tylko kulturalnych) związków ukraińsko-czeskich z pełną świadomością ich ograniczonego zakresu, to wyłoni się także i nowa przestrzeń do dyskusji z polskimi uczonymi. Mowa tu zarówno o realnych kontaktach między konkretnymi przedstawicielami czeskich i ukraińskich elit politycznych, jak i generalnej komparatystyce położenia politycznego Czechów i Rusinów w poszczególnych krajach koronnych ck. monarchii.

Tak czy inaczej, znajomość dorobku sąsiedniej ukraińskiej historiografii na tematy słowiańskie, w tym czeskie, które od lat są badane w Polsce, niewątpliwie może ubogacić także i polską optykę losów Słowiańszczyzny w XIX stuleciu dzięki dostrzeżeniu ukraińskiej perspektywy.

Nadesłany: 10 IX 2021

Nadesłany po poprawkach recenzyjnych: 21 IX 2022

Zaakceptowany: 14 X 2022

dr Adam Świątek

Instytut Historii, Uniwersytet Jagielloński

Gołębia 13, 31-007, Kraków

e-mail: adam.swiatek@uj.edu.pl

Résumé

Nineteenth-century Czech history in the light of Ukrainian historiography of the past three decades (1991–2020)

The article attempts to present the research of Ukrainian historians on the history of the Czechia and Czechs in the 19th century. The text analyzes the most important Ukrainian academic journals on Slavic studies, syntheses, monographs and a number of articles.

First, textbooks and syntheses devoted to the history of Central Europe and the Slavic region in general were analyzed, especially the first comprehensive synthesis of Czech history published in 2017 (Yu. Zinko, S. Kalytko, O. Kravchuk, Yu. Pop).

Then, the author undertook the task of indicating the main areas of interest of Ukrainian historians in the Czechia and Czechs. So far, most has been written about cultural relations of Czechs and Ukrainians. This direction of research was developed especially by the Lviv academic community (especially M. Kril'). An important achievement of Bohemian studies in Ukraine is the biographical dictionary of Czechs in Galicia (A. Drbal, M. Kril', A. Motornyi, V. Motornyi, E. Topinka). Another important area of Ukrainian Bohemian studies is the history of the Czech minority in Ukrainian lands in the Russian Empire. There has been written both about Czech settlers in Volhynia (M. Barmak, M. Lutai, S. Shulha), but also about Czech professors at universities in Kiev, Kharkiv and Odessa (O. Ivanenko). Ukrainian historiography also deals with the history of the Czech lands and nation in the 19th century and beginning of 20th century (Ye. Bevziuk, O. Kravchuk, R. Postolovskyi, Yu. Pop), but Ukrainian researchers are primarily interested in the period of World War I and the emergence of Czechoslovakia, in especially the person of Tomáš Masaryk.

The article ends with the conclusion that in the last three decades the interest in the history of the Czechs has increased in Ukraine, although research mainly on Czech-Ukrainian relations and the Czech minority dominates. Interest in the history of the Czechia could develop if the number of editions and translations of Czech historical sources into Ukrainian increased.

Bibliografia/Bibliography

- Baron R., *Ambasadorowie wzajemnego zrozumienia. Niedocenieni twórcy pomostów między polską i czeską kulturą (XIX–XXI w.)*. *Studia i szkice*, Toruń 2013
- Baron R., *Dobrze czy źle? Stan badań nad dziejami stosunków czesko-polskich w XIX wieku*, *Historia Slavorum Occidentis* 1 (2011), nr 1, s. 149–163
- Baron R., *Między Polską i Czechami. W optyce historyka z Brna*, Toruń 2009
- Baron R., Madecki R., *Česká polonistická studia. Tradice a současnost (filologie, historie, politologie, právo)*, Praha 2014
- Baron R., Madecki R., Malicki J. [et al.], *Czeskie badania nad Polską w kontekście Europy Środkowej i Wschodniej*, Praga 2016
- Botušans'kyj V.M., *Die Ukrainer und der Prager Slavenkongress*, [w:] *Der Prager Slavenkongress 1848*, hrsg. A. Moritsch, Wien 2000, s. 115–122
- Chlebowczyk J., *Powojenny dorobek historiografii polskiej w zakresie stosunków polsko-czeskich i słowackich w XIX–XX wieku (do r. 1945)*, *Śląski Kwartalnik Historyczny* Sobótka 16 (1961), nr 1, s. 22–42

- Česká polonistika a polská bohemistika na přelomu století / Czeska polonistyka i polska bohemistyka na przełomie stuleci, red. M. Borák, R. Gładkiewicz, Praha 2009
- Drbal A., *Česká periodika na Ukrajině*, Slovanský přehled 97 (3–4) (2011), s. 343–365
- Drbal A., *Český a rakouský matematik, zeměměřič a pedagog Jan Holfeld v Čechách a v Haliči*, [w:] *Z dějin geodézie a kartografie 19. Mapová díla, zeměměřické práce, názvosloví, přístroje a osobnosti*, Praha 2018, s. 119–126
- Essen A., *Stosunki polsko-czeskie (czechosłowackie) w historiografii polskiej po 2000 roku*, Historia Slavorum Occidentis 1 (2011), nr 1, s. 187–199
- Kril M., *Wkład Franciszka Řehořa do poznania ukraińskiej kultury ludowej*, tłum. E. Pietraszek, Literatura Ludowa 1 (2003), s. 51–54
- Majewski P.M., *Historiografia polska na temat dziejów Czech i Czechosłowacji w XIX i XX wieku*, [w:] *Česká polonistika*, s. 131–156
- Pijaj S., *Problematyka česká w badaniach polskich historyków XIX wieku. Stan obecny i perspektywy*, Historia Slavorum Occidentis 1 (2011), nr 1, s. 135–148
- Řezník M., *Devatenácté století a české a polské dějepisectví – rozdílné perspektivy bez sporných témat?*, Historia Slavorum Occidentis 1 (2011), nr 1, s. 164–181
- Topinka E., *Archiv Spolku Česká beseda ve Lvově (1867–1936). K 140. výročí založení spolku Česká beseda ve Lvově*, Lvov 2007
- Valenta J., *Dorobek w zakresie stosunków polsko-czeskich w XIX–XX w.*, [w:] *Česká polonistika*, s. 103–129
- Voráček E., *Česká historická produkce let 1990–2000 k dějinám Ruska, Ukrajiny, Běloruska a Sovětského svazu*, [w:] *Východoevropská studia v České republice*, s. 89–92
- Voráček E., *Česká historická produkce let 1990–2000 k dějinám Ruska, Ukrajiny, Běloruska a Sovětského svazu [Bibliografie]*, [w:] *Východoevropská studia v České republice*, s. 183–224
- Vorachek E., *Czech Historiography of Russian, Byelorussian and Ukrainian History After November 1989: Difficulties and Political Context*, Наукові праці Історичного факультету Запорізького державного університету 16 (2002), s. 285–299
- Východoevropská studia v České republice 1990–2000. Historie, I: Stav, výsledky a perspektivy východoevropských studií v České republice 1990–2000, II: Bibliografie*, uspoř. M. Šesták, R. Vlček, Praha 2001
- Zilynskyj B., *Česká ukrajinstika v historické produkci devadesátých let*, [w:] *Východoevropská studia v České republice*, s. 93–94
- Zilynskyj B., *Mychajlo Hruševsky and His Relations to Bohemia and to the Czech*

- Scholarship, Acta Universitatis Carolinae – Studia Territorialia* 1 (2001), no. 2, s. 185–200
- Zilynskyj B., *Vztahy Mychajla Hruševského k České vědě*, [w:] *Україна в сучасній чеській історіографії. До сімдесятирічного ювілею Володимира Гостічки*, упор. В. Вебер, Прага 2000, s. 68–81
- II Чесько-українська науково-практична конференція „Шляхи розвитку культури чехів України”. *Життя та діяльність визначного українського археолога чеського походження Вікентія Хвойки, 27 листопада 2010 / 2. Česko-Ukrajinská vědecko-praktická konference cesty rozvoje kultury Česků Ukrajiny. Život a dílo významného Ukrajinského archeologa českého původu Vikentije Chvojky. Матеріали конференції*, Київ 2014
- III Чесько-українська науково-практична конференція „Шляхи розвитку культури чехів України”. *Перший чехословацький президент Томаш Гарріг Масарик і Україна, 17 березня 2012 року. Матеріали конференції*, редкол. Л. Мухіна, І. Тюрменко, О. Радзивілл, Київ 2012
- Бармак М., *Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796–1914 рр.)*. Розселення, господарське життя, міграції, Тернопіль 1999
- Бевзюк Є., *Гавлічек-Боровський як ідеолог чеського національного руху*, Гілея. Науковий вісник 71 (2013), 4, s. 904–909
- Бевзюк Є., *Ідеологія чеських будителів напередодні революції 1848 р.*, Історичний архів 9 (2012), s. 16–23
- Бевзюк Є., *Інтеграційна ідея на Слов'янському конгресі в Празі 1848 року*, Міжнародні зв'язки України. Наукові пошуки і знахідки 27 (2018), s. 164–185
- Бевзюк Є., *Мовне питання як модус чеського національного відродження (кінець XVIII – перша третина XIX ст.)*, Міжнародні зв'язки України. Наукові пошуки і знахідки 21 (2012), s. 281–294
- Бевзюк Є., *Промислова революція у чесько-словацьких землях у першій половині XIX ст.*, Міжнародні зв'язки України. Наукові пошуки та знахідки 19 (2010), s. 47–58
- Бевзюк Є., *Промисловий розвиток чеських та словацьких земель у першій половині XIX ст.*, Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. Збірник наукових праць 1 (2010), s. 72–83
- Бевзюк Є., *Соціальний розвиток чеських і словацьких земель у першій половині XIX ст.*, Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць 19 (2010), s. 177–183

- Бевзюк Є., *Становлення та утвердження „Чеської матиці” як національно-просвітницького центру на землях Богемського королівства, Гілея*. Науковий вісник 72 (2013), s. 200–206
- Бевзюк Є., *Участь австро-чеської аристократії та дворянства в організації та становленні „Чеської матиці”*, Наукові записки [Національного університету „Острозька академія”]. Історичні науки 20 (2013), s. 207–213
- Бевзюк Є., *Формування національних ідеологічних орієнтирів у західних слов’ян у передреволюційні роки (1848)*, Історичний архів 11 (2013), s. 62–68
- Бевзюк Є., *Чеська національна ідея періоду початку революції 1848–1849 рр.*, Міжнародні зв’язки України. Наукові пошуки і знахідки 25 (2016), s. 247–268
- Бевзюк Є., Табанюхова Е., *Інтелектуальні інститути науково-академічної фази чеського національного руху*, Проблеми всесвітньої історії 1 (2020), s. 61–77
- Березюк О., *Духовний потенціал чеських рухів в Україні*, [w:] *Теорія і практика*, s. 59–77
- Боднар В., *Політична культура як один із регуляторів суспільних відносин*, Carpatica – Карпатика 14 (2002), s. 319–324
- Василюк А., *Від „Сокола” до „Піонера”*, Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету 22 (2011), s. 167–170
- Василюк А., *Спілки у Празі в 1890–1910 роках як інструмент створення міжетнічного клімату*, Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету 21 (2011), s. 454–464
- Василюк А., *Становление личности Мирослава Тырша – основателя Чешского „Сокола”*, Вестник Томского государственного университета. История 2 (2014), № 28, s. 94–96
- Віднянський С., *Велика війна 1914–1918 років і проблеми національного державотворення у Центрально-Східній Європі*, Міжнародні зв’язки України. Наукові пошуки і знахідки 23 (2014), s. 9–35
- Віднянський С., *Розпад Австро-Угорської монархії і проблеми національного державотворення в Центрально-Східній Європі*, Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія 27 (2011), s. 61–68
- Віднянський С., *Розпад Австро-Угорської монархії і утворення національних держав*, Україна, Європа, світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини 2 (2009), s. 33–46

- Вінниченко О., *Публікації у „Віснику Львівського університету. Серія історична” за 40 років (1962–2001)*, Вісник Львівського університету. Серія історична 37 (2002), № 2, s. 289–315
- Вовканич І., Андрейко В., *Основні етапи розвитку Чеської національної меншини в Україні*, [w:] *Ужгородські чеські наукові читання*, s. 231–242
- Войчун Ю., *Чеська громада Волині напередодні та в роки української революції 1917–1921 рр.*, Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія 2 (2017), ч. 2, s. 102–106
- Волкова С., *Чехи на півдні України (друга половина XIX–перша третина XX століття)*, ред. А. Непомнящий, Сімферополь 2006
- Гнатюк М., *І. Франко і Т. Масарик. Мойсей свого народу*, Дзвін 5–6 (2000), s. 244–247
- Гофман І., *Чехи на Волині. Основні відомості*, перекл. Я. Орнст, Прага 1998
- Десятничук І., *Революція 1848 р. в Австрійській імперії. Початок національного чесько-німецького конфлікту*, Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету 28 (2016), s. 214–228
- Дзюбишина Н., *Реформування освіти у контексті чеського національно відродження (кінець XVIII–перша половина XIX ст.)*, Філософія, педагогіка, суспільство. Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету 2 (2012), s. 133–143
- Дзюбишина Н., *Рух за шкільні реформи у чеських землях у другій половині XI–початку XX століть*, Нова педагогічна думка 4 (2011), s. 6–9
- Дмитрієва О., *Військовополонені чехи та словаки в Харківській губернії в 1914–1917 роках*, Збірник наукових праць [Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди]. Серія: Історія та географія 21–22 (2006), s. 25–27
- Дмитрієва О., *Становище військовополонених чехів та словаків у Росії у роки Першої світової війни*, Збірник наукових праць [Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди]. Серія: Історія та географія 38 (2010), s. 92–97
- Дрбал О., *Чеське громадсько-культурне життя у Галичині в другій половині XIX ст.*, Проблеми слов'янознавства 45 (1993), s. 160–163
- Дрбал О., Кріль М., Моторний В., *Українсько-чеські культурно-громадські взаємини (Галичина та Чехія XIX–20–30-і рр. XX ст.)*. Текст лекцій, Львів 1992
- Дрбал О., Кріль М., Моторний А., Моторний В., Топінка Є., *Чехи в Галичині. Біографічний довідник*, ред. Є. Топінка, Львів 1998

- Залізняка Ю., „Гуманістичні ідеали” як принципи для регіональної інтеграції Європи в публіцистиці томаша Гаріґа Т. Масарика, Вісник Львівського університету. Серія: Журналістика 33 (2012), s. 74–83
- Зінько Ю., Калитко С., Кравчук О., Поп І., *Нариси історії Чехії. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів*, Вінниця 2017
- Іваненко О., *Внесок Університету св. Володимира у розвиток міжслов'янських культурних зв'язків (друга половина XIX–початок XX ст.)*, Міжнародні зв'язки України. Наукові пошуки і знахідки 19 (2010), s. 33–46
- Іваненко О., *Зв'язки вчених Новоросійського університету із зарубіжними науковими центрами (друга половина XIX–початок XX ст.)*, Український історичний журнал 511 (2013), № 4, s. 112–135
- Іваненко О., *Культурно-освітня діяльність чеської громади в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.)*, Міжнародні зв'язки України. Наукові пошуки і знахідки 22 (2013), s. 31–51
- Іваненко О., *Міжнародні зв'язки Університету св. Володимира (60-ті рр. XIX ст.)*, Український історичний журнал (2011), № 1, s. 52–70
- Іваненко О., *Міжнародні зв'язки Харківського університету на початку XX ст.*, Міжнародні зв'язки України. Наукові пошуки і знахідки 21 (2012), s. 127–144
- Іваненко О., *Університет Св. Володимира у міжнародних наукових зв'язках (70–80-ті роки XIX ст.)*, Міжнародні зв'язки України. Наукові пошуки і знахідки 20 (2011), s. 164–182
- Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.). Курс лекцій. Навчальний посібник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів*, ред. В. Яровий, Київ 2001
- Історія західних та південних слов'ян. XX століття. Навчальний посібник*, ред. Є. Пугач, Харків 1998
- Історія Центрально-Східної Європи. Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів*, ред. Л. Зашкільняк, Львів 2001
- Історичний часопис з богемістики і словакістики 1–8 (2011–2020)
- Калитко С., Кравчук О., *Богемістика в незалежній Україні*, [w:] Ю. Зінько, С. Калитко, О. Кравчук, І. Поп, *Нариси історії Чехії*, s. 345–369
- Карась А., *Людина, суспільство, демократія – у поглядах Томаша Гаррика Масарика*, Сучасність 12 (2000), s. 135–144
- Керецман Н., *На службі Мельпомени. Українсько-чеські театральні зв'язки (остання третина XIX – початок XX ст.)*, [w:] Українці і народи Центрально-

- но-Східної Європи. *Культура та історична спадщина. Збірник на пошану Михайла Тиводара*, упор. І. Ліхтей, Ужгород 2015, s. 129–142
- Керецман Н., *Українська музика в Чехії (остання третина XIX–початок XX ст.)*, [w:] *Ужгородські чеські наукові читання*, s. 98–106
- Керецман Н., *Українсько-чеські музичні зв'язки в останній третині XIX–на початку XX ст.*, Науковий вісник Ужгородського державного університету. Серія: Історія 4 (1999), s. 74–81
- Керецман Н., *Українсько-чеські наукові взаємозв'язки в останні десятиліття XIX – на початку XX ст.*, Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Історія 6 (2002), s. 58–65
- Керецман Н., *Чеська музика в Україні (остання третина XIX–початок XX ст.)*, [w:] *Історична школа професора Володимира Задорожного. Наук. зб.*, упор. Р. Офіцинський, вип. 1, Ужгород 1999, s. 106–114
- Керецман Н., *Чеські педагоги в освітньому просторі України (остання третина XIX–початок XX ст.)*, [w:] *Чехи і словаки в Україні. Спільні сторінки історії та культури України, Чехії, Словаччини, збереження історичної пам'яті, культурної спадщини для нащадків. Матеріали Міжнар. науково-інформ. дискурсу, присвяч. 100-річчю утворення Першої Чехословац. Респ., м. Ужгород, Закарпат. обл., 25–26 черв. 2018 р.*, Ужгород 2018, s. 203–216
- Керецман Н., *Чеські педагоги в Україні (остання третина XIX–початок XX ст.)*, Науковий вісник Ужгородського державного університету. Серія: Історія 2 (1998), s. 90–93
- Коваленко С., *Діяльність чеських спортивних товариств у м. Києві напоч. XX ст.*, [w:] *Київ у соціокультурному просторі XIX–XXI століть. Національний та європейський контекст. Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 13 квіт. 2011 р.*, Київ 2011, s. 122–127
- Коваленко С., *Культурно-просвітницька діяльність Чеського товариства ім. Яна Амоса Коменського у м. Києві (вересень 1907–червень 1914 р.)*, *Рукописна та книжкова спадщина України* 15 (2012), s. 64–73
- Коротка історія Чехії і Словаччини*, ред. П. Федорчак, Івано-Франківськ 1999
- Котенко А., *Ідея Центральної Європи Томаша Масарика*, *Магістеріум. Історичні студії* 28 (2007), s. 43–49
- Кравчук О., *Геополітичні наслідки Першої світової війни в поглядах Т.Г. Масарика*, *Питання німецької історії* (2014), s. 164–179
- Кравчук О., *Діяльність Т.Г. Масарика у червні 1914–січні 1915 рр. Підготовка*

- і початок чехословацької закордонної визвольної акції, Військово-науковий вісник* 22 (2014), s. 219–233
- Кравчук О., *Політична діяльність Т.Г. Масарика в Австро-Угорщині (1882–1914 рр.)*, Міжнародні зв'язки України. Наукові пошуки і знахідки 22 (2013), s. 217–236
- Кравчук О., *Судетські німці в історії Центральної Європи*, Вінниця 2012
- Кравчук О., *Судетські німці в історії Чехії*, Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи 2 (2011), s. 155–171
- Кравчук О., *Т.Г. Масарик. Кардинальні політичні рішення особистості в глобальній кризі європейської цивілізації (1914–1918 рр.)*, Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія: Історія 23 (2015), s. 144–150
- Кравчук О., *Чехословацькі збройні формування на теренах України у 1917–1918 рр.*, [w:] *Воєнна історія Середньої Наддніпрянини. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції, 15 березня 2012 року, м. Київ*, відп. ред. І. Мороз, Ж. Денисюк, І. Пилявець, В. Горелов, Київ 2012, s. 335–341
- Кравчук О., Калитко С., Завальнюк К., *З історії чесько-українських зв'язків*, [w:] *Перший президент Чехословацької республіки Т.Г. Масарик. Вчений, політик, особистість. До 170-річчя від дня народження. Матеріали всеукраїнської наукової конференції (м. Львів, 28 жовтня 2020 р.)*, ред. А. Дейнек, Львів 2020, s. 97–135
- Кравчук О., Михайлов А., Ю.І. Поп як дослідник проблем історії чеських земель початку ХХ ст., *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи* 6 (2017), s. 297–305
- Кріль М., *Вацлав Дундер і Україна*, Проблеми слов'янознавства 40 (1989), s. 104–110
- Кріль М., *Вплив чеського національного відродження на культурно-національний рух українців Галичини (перша половина ХІХ ст.)*, [w:] *Матеріали міжнар. славістичної конф. пам'яті проф. Костянтина Трофимовича*, Львів, 1–3 квіт. 1998 р., т. 2: *Слов'янське літературознавство*, Львів 1998, s. 360–364
- Кріль М., *Дослідження вчених ЧСФР з питань культурних взаємин Українців з Чехами і Словаками (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.)*, Проблеми слов'янознавства 44 (1992), s. 118–125
- Кріль М., *З невідомих листів Й.В. Фріча*, Республіканець 1994, № 2, s. 102–104

- Кріль М., *З чеської кореспонденції Якова Головацького*, Проблеми слов'язнознавства 50 (1999), s. 217–222
- Кріль М., *Історична славістика в Україні*, [w:] *Українська історіографія на зламі XX і XXI століть. Здобутки і проблеми. Колективна монографія*, ред. Л. Зашкільняк, Львів 2004, s. 355–358
- Кріль М., *Невідомі листи В. Дундера до А. Петрушевича*, Проблеми слов'язнознавства 43 (1991), s. 48–53
- Кріль М., *Питання національної самобутності українців Галичини на Слов'янському з'їзді 1848 р. у Празі*, [w:] *Славістичні студії*, т. 1, s. 132–138
- Кріль М., *Слов'янські народи австрійської монархії. Освітні та наукові взаємини з Українцями 1772–1867*, Львів 1999
- Кріль М., *Україна в науковій спадщині Йозефа Добровського*, Вісник Львівського університету. Серія історична 30 (1995), s. 56–63
- Кріль М., *Український фольклор у дослідженнях В. Дундера*, [w:] *Фольклор у духовному житті українського народу. Регіональні наук. читання*, Львів 1991, s. 31–32
- Кріль М., *Уродженці Моравії педагогами в Галичині та Буковині (70-і роки XVIII–60-і роки XIX ст.)*, Sborník prací Filozofické fakulty Ostravské univerzity. Řada historie 6 (1998), s. 79–90
- Кріль М., *Франтішек Палацький і Україна*, Проблеми слов'язнознавства 45 (1993), s. 157–159
- Кріль М., *Франтішек Ржегорж – речник чесько-української взаємності*, Проблеми слов'язнознавства 51 (2000), s. 228–229
- Кріль М., *Чеські художники і скульптори на Україні в кінці XVIII–середині XIX ст.*, [w:] *Юрій Гуца-Венелін і слов'янський світ. Матеріали міжнар. конф., Ужгород, 21–23 берез. 1989 р.*, Ужгород 1992, s. 315–320
- Кріль М., *Чехи в освітньому і культурному житті Львова (друга половина XVIII – початок XIX ст.)*, [w:] *Polacy w Czechach – Czesi w Polsce. X–XVIII wiek*, red. H. Gmiterek, W. Iwańczak, Lublin 2004, s. 121–129
- Кріль М., *Ян Православ Коубек про Україну*, Вісник Львівського університету. Серія історична 31 (1996): *Питання загальної історії*, s. 18–24
- Курильчук Н., *Чеський педагог-філолог Євген Рихлік та його внесок в освіту*, [w:] *Чехи на Волині*, s. 118–126
- Курінна М., *Формування чеських поселень на Півдні України. Чехи Північного Приазов'я (60–70 рр. XIX–початок XX ст.)*, Народна творчість та етнографія 5 (2008), s. 65–72

- Лаптева Л., *Зв'язки Я.Ф. Головацького з чеськими вченими (за даними його неопублікованих листів до Адольфа Патери)*, Проблеми слов'янознавства 44 (1992), s. 111–118
- Лутай М., *Місце чеських поселень в соціально-культурному середовищі Волині*, [w:] *Теорія*, s. 13–40
- Лутай М., *Світлини чеських поховань*, [w:] *Теорія*, s. 51–58
- Лутай М., *Чеський некрополь на Волині*, [w:] *Теорія*, s. 41–50
- Лутай М., *Чехи на Житомирицині. Історія і сьогодення*, Житомир 2008
- Лях-Породько О., *Загальни огляд участі українських соколів у Всесокольському зльоті у Празі (1912 р.)*, [w:] *Теорія*, s. 92–99
- Малацай І., *Внесок чехів у розвиток економіки Києва (кінець XIX–поч. XX ст.)*, Етнічна історія народів Європи 52 (2017), s. 45–50
- Малець С., *Художник Йозеф Свобода в Галичині*, [w:] *Славістичні студії*, т. 1, s. 97–99
- Мачеляк П., *Детермінанти чеського господарювання на Волині*, Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії 26 (2015), s. 218–220
- Мельниченко І., *Першовитоки великого вченого (про поетичну творчість П. Й. Шафарика в контексті чеського романтизму)*, Всесвіт 4 (1998), s. 157–159
- Михайло Криль. *Бібліографічний покажчик*, ред. кол. Б. Якимович (гол.), Г. Чопик, В. Моторний, уклад. Л. Шаповал, наук. ред. Г. Чопик, Львів 2006
- Моторний В., *Українська усна народна творчість у дзеркалі чеської фольклористики*, Проблеми слов'янознавства 47 (1995), s. 132–135
- Мудрий М., *Українська історіографія про революцію 1848–1849 років у Галичині*, [w:] *Rok 1848. Wiosna Ludów w Galicji. Zbiór studiów*, red. W. Wic, Kraków 1999, s. 196–205
- Нагорняк М., *Національно-державницька концепція Томаша Масарика*, Київ 2009
- Павленко Л., *Цінність людського життя у гуманістичній концепції Т.Г. Масарика*, [w:] *Перший чехословацький президент Томаш Гарріг Масарик і Україна. Матеріали III Чесько-української науково-практичної конференції „Шляхи розвитку культури чехів України”, м. Київ, 17 березня 2012 р.*, редкол. Л. Мухіна, І. Тюрменко, О. Радзивіл, Київ 2012, s. 65–77
- Панов А., *Масарик і Закарпаття. Монографія*, Ужгород 2010
- Половець В., *Історія слов'ян (1901–1941 рр.)*. Курс лекцій, Чернігів 2000
- Поп Ю., *Ідейний розвиток чеського робітничого руху в кінці XX-на початку XX століття. Зарубіжна історіографія*, Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія: Історія 3 (2001), s. 194–198

- Поп Ю., *Ідейний розвиток чеського робітничого руху в роки першої світової війни*, Вінниця 1996
- Поп Ю., *Перша світова війна і чеська політична програма*, [w:] *Перша світова війна і слов'янські народи. Матеріали міжнародної наукової конференції 14–15 травня 1998 р.*, Київ 1998, s. 201–206
- Поп Ю., *Російська дипломатія і чеське питання в кінці XIX–на початку XX ст.*, Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія 1 (1999), s. 50–54
- Поп Ю., *Українсько-чеські музичні зв'язки. Штрихи історії*, Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія: Історія 9 (2005), s. 296–301
- Поп Ю., *Чеський робітничий і соціалістичний рух в 90-х роках XIX ст.*, Вінниця 1996
- Поп Ю., *Чеський робітничий рух на початку XX століття (1900–1914 роки)*, Вінниця 1996
- Поп Ю., *Чехословацько-українські культурні зв'язки в контексті ідей слов'янської єдності в XIX – початку XX ст. на сторінках часопису „Slovansky prehled” (1950–1970 рр.)*, Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія: Історія 4 (2002), s. 220–234
- Поп Ю., Кравчук О., Мельник Н., *Еволюція поглядів Богуміра Шмерала на чеське національне питання (кінець XIX–перша чверть XX ст.)*, Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи 4 (2015), s. 181–203
- Попіль М., *Із літопису українсько-чеських музичних взаємин*, Проблеми слов'янознавства 43 (1991), s. 67–74
- Попов В., *Чеські переселенці на Правобережній Україні (60–70-ті рр. XIX ст.)*, Міжнародні зв'язки України. Наукові пошуки і знахідки 2 (1992), s. 18–24
- Постоловський Р., *Еволюція чеських національно-демократичних ідей (Я. Коменський, Ф. Палацький, Т. Масарик)*, Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Збірник наукових праць 3 (2004), s. 117–120
- Постоловський Р., *Інститути парламентаризму і політичних виборів як чинники еволюції демократичних традицій чеського суспільства (др. пол. XIX–поч. XX ст.)*, Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету 23 (2012), s. 352–358
- Постоловський Р., *Інтерпретація Т.Г. Масариком чеських національних демократичних традицій як основи національної ідеології*, Актуальні проблеми віт-

- чизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Збірник наукових праць 2 (2001), s. 168–174
- Постоловський Р., *Історична еволюція чеських національно-демократичних ідей і традицій*, Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету 15 (2009), s. 179–183
- Постоловський Р., *Національно-демократичні традиції чеського народу в історичній пам'яті суспільства*, [w:] *Збірник матеріалів II науково-практичної міжвузівської конференції „Слов'янські народи в історичному процесі. Генезис проблеми” (на основі школи „Історії слов'янських народів”)*, ред. tenże, вип. 2, Рівне 2008, s. 3–18
- Постоловський Р., *Національно-політичні фактори формування демократичних традицій в чеських землях*, Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету 19 (2010), s. 168–176
- Постоловський Р., *Формування чеських національно-демократичних традицій в епоху чеського національного відродження в концепції Альберта Пражанка*, Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету 13 (2008), s. 172–179
- Постоловський Р., *Чеські демократичні традиції у вимірі історичної пам'яті суспільства*, Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету 20 (2010), s. 171–177
- Рудько С., *Історія Центрально-Східної Європи (кін. XVIII–поч. XXI ст.)*. Навчально-методичний посібник з курсу, Острог 2010
- Самчук В., *Культура південних та західних слов'ян*. Навчальний посібник, Миколаїв 2002
- Сидорчук О., *Діяльність чеських громадських організацій Києва (серпень 1914 – квітень 1917 р.)*, Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки 5 (2001), s. 242–247
- Сидорчук О., *Діяльність чеського благодійного й освітнього товариства ім. Я.А. Коменського в Україні (1907–1917 роки)*, [w:] *Чехи на Волині. Історія і сучасність. Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині*, т. 24, Малин 2001, s. 75–78
- Сіромський Р., *Публікації у „Віснику Львівського університету. Серія історична” за 2002–2013 роки*, Вісник Львівського університету. Серія історична 50 (2014), s. 644–669

- Славістичні студії, т. 1: Матеріали V-го Міжнародного славістичного колоквиуму (Львів 14–16 травня 1996 р.), відп. ред. В. Чорній, Львів 1997
- Стамбол І., *Біографічна славістика в Україні останніх десятиліть (за матеріалами наукового збірника „Проблеми слов'янознавства”)*, Слов'янська обрії 53 (2019), № 10, s. 292–303
- Татаров Б., *Новітні гусити. Чесько-словацькі військові формування у російському війську (серпень 1914–квітень 1918 рр.)*, Київ 2010
- Теорія і практика чеських рухів на Волині. Духовний феномен*, ред. О. Березюк, О. Власенко, Житомир 2017
- Ткачук О., *Франтішек Ржегорж та його колекція світлин з Галичини*, [w:] *Чехи на Волині*, s. 126–131
- Томаш Масарик і українці. *Архівні документи*, укл. і перекл. Є. Топінка, Львів 2010
- Топінка Є., *Збірник статей та документів до історії чесько-галицьких стосунків*, ч. 1: *До 140-річчя утворення товариства „Ческа беседа” у Львові (1867–2007)*, ред. Р. Бокоч, Львів 2007
- Турянця В., *Система правових поглядів Т.Г. Масарика на проблеми малих народів і національних меншин*, Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право 37 (2016) т. 1, s. 95–97
- Ужгородські чеські наукові читання. Історія, культура, політика, право. Науковий збірник. 30 травня 2013 року, м. Ужгород*, ред. кол. М. Лендбел, І. Ліхтей, Ужгород 2013
- „Українське слов'янознавство”, випуск 1–12. „Проблеми слов'янознавства”, випуск 13–50, 1970–1999. Тематичний покажчик опублікованих матеріалів*, укл. М. Криль, В. Чорній, наук. ред. та передм. В. Чорній, ред. Р. Бокоч, Львів 2005
- Федорчак П., *Національно-визвольний рух чехів і словаків у роки Першої світової війни*, Україна. Культурна спадщина, національна свідомість, державність 26 (2015), s. 148–155
- Федорчак П., Т. Федорчак, *Розвиток чеської та словацької культур (1901–1939 рр.)*, Вісник Прикарпатського університету. Історія 23–24 (2013), s. 160–167
- Хроніка-2000 25–26 (1999)
- Хроніка-2000 29–30 (1999)
- Чехи на Волині. Історія і сучасність*, ред. О. Березюк, О. Власенко, Житомир 2014

- Чехословацьке військо в Україні під час Першої світової війни. Короткий історичний нарис, упор. Ї. Гофман, В. Палічка, А. Дрбал, М. Гофман, Прага 2007
- Чуян І., *Формування чеських поселень у підросійській Україні (друга половина XIX–початок XX ст.)*, Вісник аграрної історії 23–24 (2018), s. 27–31
- Шестак Л., Шестак І., *Про чеське поселення на Житомирищині „Мала Зубівщина”*, [w:] *Чехи на Волині*, s. 8–20
- Шляхи розвитку культури чехів України. Матеріали конференції, 7–8 жовтня 2000 року, Київ 2000*
- Шляхи розвитку культури чехів України. Чехи Київщини. Історія і сучасність. Матеріали 4, 5 Чесько-української науково-практичної конференції, м. Київ, 13.12.2014, 13.12.2015, Київ 2015*
- Шмид О., *Чеська колонізація Волині у 60–70-х рр. XIX ст.*, Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету 15 (2009), s. 88–93
- Шпиталенко Г., *Громадське життя чехів Волині (друга половина XIX–початок XX ст.)*, [w:] *Теорія і практика*, s. 78–91
- Шпиталенко Г., *Релігійне життя волинських чехів у другій половині XIX–на початку XX ст.*, [w:] *Чехи на Волині*, s. 39–65
- Шульга С., *Чехи в Західній Волині. Від оселення до рееміграції. Монографія*, Луцьк 2018
- Яровий В., *Історія західних та південних слов'ян у XX ст. Курс лекцій*, Київ 1998
- Яровий В., *Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн XX століття*, Київ 2005